तपरस्यापि गुणापत्तेन कृत्वानापत्तो असाधुत्वं प्राप्तं निवर्त्त्यत इति भावः सात्मभुम्मीतिं एकारै
२ कारौ द्वौ एतयोर्वमत इत्यर्थः अर्द्धकारस्तु ऋन्तृ एवे प्लावर्ध लापनानामपीति बोध्यम् एते नार्द्धकार १२
स्याप्लाव लापनानामपि सत्वे नैव कारौ संज्ञत इति परास्तं पृथङ्निर्देशसामर्थ्यादिति एचोयवायाव
वइत्यादौ स्थानेन्तरतमपरिभाषया निर्वाहः न स्याभ्यन्तरत्यादौ स्वरूपेणैव तौ निर्दिष्टौ पो द्विरादे
तदेङ्गुणाइत्यादौ सवर्णसंज्ञावादिमतेपि चतुर्णां ग्रहणं अल्पैव तत्रेति श्रुतार्थान्यथानुपप
त्याश्लेपोतो मपादकं कल्पनीयं तत्र च सन्निहितमेव नासंनिहितम् इति एकविषयमेव ज्ञापकं ना
न्साव काराद्विषयमित्यर्थः अत एव ग्लावं ग्लावइत्यादौ नातिप्रसंगः नाज्झलाविति प्रत्याख्यानप
रं भाष्यमपि योगविभागरूपायत्नाधिक्यं रापि सत्कैः सम्प्रयोगेव स्तुत प्राग्ह्येतिं ईदूदेदितिव

प्र

मा त्रा र्धं ति दीर्घाणा सहे सादिः १

श्री०कौ समाराणादित्याचिंत्यमेतत्तं एकएकार इति स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादष्टकृत्वो णकारमुच्चारय
तीति प्रयोगाच्चेति भावः न हि त्रिपुत्र इति पूर्वी संख्योऽन्तरा पाणीणायामुच्यमाणा वा बाध्यते इति
५ भावः स्फोट एवेति न हि तदाश्रयापत्रक्रियेति भावं सा वर्णाधीनमिति सा वर्णापी दिव्यवहा
5 रस्तु ध्वनिगतदीर्घत्वादिभिः काल्पनिकभेदमादायेति भावः अस्यैवाविति बि इ तत्वाभा
वादित्यभिमानः विद्वतेति सं इतस्याणुदित्सत्वरूपा सिद्धत्वादिति भावः तज्जन्येति वर्णा नित्य
तापत्ररूंते न तज्जातीयेति न चैकस्मिन्नाश्रये तन्निर्वंधनकार्यसिद्धौ शास्त्रं चरितार्थेऽत्रा राम
श्रयांतरे कार्यं न प्रयुंजीतेति वाच्यं सामान्यशास्त्रस्यापवादकमंतरेण विशेषोपसंहाराभा ५
वादनियतविशेषोपसंहारे च सर्वत्र कार्यप्रसक्तेरनिवारणादित्याहुः ननु जातिविशेषेत्र
निर्देशे

र्थवत्वस्याविवक्षितत्वादितिस्वग्रंथविरोधात आह अथवेति कृतत्वादितियद्यपिदस्याध्याहारो १
नामानुमानमुपनीतमानं वा तथा च तस्मिन्नस्त्यपि लोपेऽप्रयोगश्चात्तोवत्तथापि दृश्योरुच्चारणे
प्रयोगाभावात्स्थानपदस्य च स्थानं स्थाने स्थितिर्वर्तनेन तु ज्ञापनं इत्यर्थः तथा ज्ञानेपि अनुपप
त्तितादवस्थ्येनाध्याहारज्ञापकत्वात् अप्रयुज्यमानस्येति व्याख्यातुमं स्वबुद्ध्यर्थेति नकश्चिदु
पद्रवः अन्यथा संसारस्य संबंधेनोपस्थितस्य शब्दस्य बोधाविषयत्वे इत्यर्थः प्रत्ययलोपइत्यादि
उ भिर्न प्रत्ययस्यानुमानिकताज्ञानं किं तदभावेप्यनिर्देशात्तत्कार्यसिद्धिरितिदिक् एवं चेति वचू १ ऋलृकृं
त्वसंपादनद्वारेत्यर्थः स्तुतो यथा स्यादितितद्विधावचरतिपरीभावणात अस्वासंविधिस्यत्वाच्च अ३
एवं चेति उपदेशे सतीत्यर्थः कृतेनेति अचूत्व ज्ञापनद्वारेत्यर्थः काकारे कदेशस्य रेफस्येति ।

श्री०कारी समुदायऋकारस्य लृकारादेशे तु अच्त्वस्य स्थान्यलाश्रयत्वात् प्रकृते न्यायो न प्रवर्तते ।। अवर्
६ त इति न्यासे स्थान्यलाश्रयत्वात् स्थानिवद्भावेन निषेधं स्यादत आह रेफस इति । अइ मात्रे वर्णे
४ वर्णयोः ।। इति । अत्र केचित् न हि लोके वेदे वा अर्द्ध एकारो अर्द्ध ओकारो वास्तीति भगवदुक्तेरप
लक्षणत्वे हापि समानत्वाच्चिन्त्योऽयं पक्ष इति तदेव चिन्त्यम् एवं सतीति लृतावेचदुताविति ३
सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् प्रत्याख्यानेन दूषयतीति तन्मेति भाष्यं चेति विधिपक्षबोधकं प्रत्याख्यातमि
ति भाष्यकार इत्यर्थः तथा च भाष्यविरोध एव तदीयाकारदूषणमिति भावः वस्तुतः सूत्रमपेक्षि
तमेव तुकमं भाष्यमपि न कर्तव्यमिति । अइ ईकारादेः स्वत्वेपि वर्णोपदेशे दीर्घोच्चारणसा एम
मर्थ्यात्तस्यैवो काल इति सूत्रे संज्ञाविधानमनेनाम्नायहणोक्तस्य विधेयतामाएवाभाव इति भा ६

वः अन्वकारणेनेतिं सहितपरत्वेनाकारकोरस्मात्परं तरत्वंतमः एदैतौनेतिं भवन्तावपि ह्रस्वर्द्धसाध
कावेवेति भावः तस्यैव संज्ञित्वमिति ह्रस्वादि रूपेतपरत्वनिर्देशात्तस्यैव संज्ञित्वमिति भावः अत्रस्ते
वेतितथाप्यत्रक्तेपि स्यादिति भावः स्यादेवतिं अत्रच प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्येनिहृटलद्वाणेतिप
६ देपिलक्षणतावच्छेदकाज्ञानाद्दोषं भाष्यकृतइतितिपरसूत्रंप्रवृत्ति ज्ञात्वस्यासिद्धत्वात्स्थकाधका
एवेवेति भावः नतुतिदितिंस्वीतोर्थमेवत्तित्वस्यादिति चित्पंसमाधिर्हलंतरत्नेतित स्वीतिमिति
सूत्रस्य भाष्यात्रामाण्यात् दिवउदित्पादावुदात्तनिपातनाच्चित्त्वेफलाभावात् संज्ञापंसाद्धा
त्तित्वप्रयुक्तफलस्यादर्शनात्तित्वरितमित्यस्यसाङ्ख्यातिति चीतोर्थत्वाच्चसाङ्ख्यात्फलवतीसं
ज्ञाथास्मस्यचीतार्थत्वाच्चभाष्यप्रामाण्याच्चनेत्संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिसत्कार इति भावः अत्रमु

मित्यादौ सवर्णदीर्घवत् आद्गुणेत्यादौ गुणवत् स्वाद्भिरित्यादौ वेस्त्वेत्यादौ च नरानित्यादौ च लक्षणमनुवृत् मातर् कृत ४

श्री० येत्यवाद इति। इदं च दिव उदित्येतन्मात्रविषयकं भाष्यमानो कारस्य सवर्णग्राहकत्वमते अत उ
७ त उदोष्ठ्यो नित्यश इत्यपि। अन्यमते तु दिव उदित्यतिति। केषुचित्तत्वमेवं च अभ्युपेत्यवादत्वोक्तिरपि दिव
7 उदित्यत्र दकारांशे तपरत्वे दकारप्रश्लेषश्चेति बोध्यम्। उभयतोऽन्यतमभक्तेरिति। एतच्च वर्णैक
देशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे। अन्यथा तु इदं मित्यादौ गुणरित्येतत्तत्प्रकारस्तु तपादौ तो ईर्ष्योत्यस्मांश्
काधकारणेन भाष्ये ध्वनितं न च पूर्वत्रैवाहिवत्तिवाच्यम्। यत उदेकात्परं भक्तेरिति भाष्यविरोधा
त् इदमेव प्रमाणमीषत्स्पृष्टक्लोहभयतोऽन्यभक्तिरित्यत्रापि अन्यतमकारापत्तेः प्रातरेकाका
रापत्तीत्यादौ शंको तत्र कारणेन नन्वनतास्पाद्दितिरिकूनाम्न इति। न च यङ्लुकि फले भेदः। एत एग
ज्ञाप्यप्रमाणपादेतस्मा यङ्लुकोऽवनास्तीति वक्तुं शक्यत्वात्। अन्तं त्रेति। वर्णमात्रवृत्तीत्यर्थः। ७

ऋंशो शीतिं स्वतंत्रं ऋ स्वतंत्र स्वं योऽन्यमिति एवं रेफोऽपि ऋकारस्य विशेषणं तथा च भागपो
रेवस्यान्यादेशिभावः तदाह रूपेऽपीति ऋकारस्य हि स्थानित्वे ऋकारस्य संपूर्णस्य लकारः
स्यादिति भावः णकारः प्रवर्तते इति रतणे तरतमाभावात् स्थानसाम्यादित्यर्थः न च तमृवर्था
नास्तीति वाच्यं व्याक्तिपक्षे ह्येतच्चोद्यं तत्र हि लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात् तस्मात् संभवेत्यागापो
गात्मवर्थो व्याश्रीयते न तु तेन शास्त्रप्रवृत्तिर्बाध्यते न खलु गुणलोपेन प्रधानस्य निवृ
त्तिर्भवति ऋवाकृति पदे तु एकमेव लक्षणं सर्वांगोपहारेणाकृति चित्वन्नपनमिसादोचात् तार्थे
न्यूने २ नं प्रवर्त्तत इति स्यादिति भावः एष्वगणा नेति अयं च प्राचामनुरोधः संस्थानादपकर्ष इ
तिं यथा संख्यसूत्रस्य लौकिकक्रमाणरूपत्वेन प्रत्याख्यास्यमानत्वात्तस्य शास्त्रत्वे न प्र

श्री०

८

त्रिपम २

४

त्यासन्नेनस्यात्तेंतात्तम इतिमन्नेशौववाधंद्रफापकर्षं कर्तुंशक्यतइतिकश्चितंनह्नित्वमितिं अनविचे
तिप्रासमपिअदोषइतिअन्यथातद्विषपलक्षणावैपर्थ्यापत्तिः विरहकल्पनादितिं अन्यथातस्यैवैप
र्थ्यापत्तेर्विपरीतबाधंस्यादितिभावः इह लिंगमिति इकोयणीत्यादौ व्यक्तिपक्षाश्रयणेअत्रत्वंवस्यामी सू
तिएतत्पाठस्तु अल्कसूत्रास्तूर्वमेवकार्यं अन्याथ्यास्यः स्यादित्याशयितिभावः अनित्यताइतिं अयंभावः वा
इदंचसंभवप्रदर्शनमितिहादत्तादिग्रंथस्यप्रमंतव्यान्यस्यासंभवेयइतेतव्यानित्यतायामेवेतिउप
धानीयोपध इतिपकारस्तूच्चारणार्थ इतिभावः दोपधोपधानांपधं सूत्रपाठरूपं आचार्येणपठितमि यो
ति अनुमीयते भाष्ये सिद्धवदनुवादात् जकारइतिइकारोपीत्यर्थः असिद्धत्वादेवेतिं न्यायद्वये नद्वयो एम
रसिद्धत्वेयात्वेनव्यवस्थायुक्तेवेति चिंत्यमेतत् तंस्यष्टमिदंसप्तमेकेयठे अकुत्वेतिइदमुपलक्षणम ८

श्री

यदां तत्त्विषये चेत्पस्पृश्य अत एवाहुः क्विपि संयोगान्तलोपे प्सुदिति अत एव पक्षद्वयोर्न फलभेदः कथमिति यदि १०

तु निपातत्वात् [illegible] क्रोलां ज्ञप्तिस्थनेनानंतरतमोपि विकारो भवतीति वित्तापतेत्तेन कश्चिद्दोष इति ध्येयम् [illegible] दुर्लभ

इति नेति योगविभागात्तु क्वाचित्क इति भावः पुंस्विति पुमः ख्यपीति ह्रत्वेसंपुंकानामिति सत्वेनुनासिकात्पर

इत्यनुस्वाराणामर इति केचित्तन्न अम्पर एव यपरत्वाभावादित्याहुः सिद्धातीति हलन्त्यमन्त्यत्वाद्यनाक्रांत

स्य [illegible] स्त्वमेव दुर्लभमित्यपि बोध्यम् पुमः खय्यम्पर इति अवपर इति तु नो [illegible] त्रामं कान्न कंद [illegible] त्क्रमादि

परेषु सत्वाभावप्रसंगात् अप्रत्ययइत्यनुवृत्तेरीति विशिष्टस्य प्रत्ययत्वे संभवति प्रत्याहारग्रहणेने

त्यर्थः कदृशोऽडीति अकारांतानां दृशेश्च गुणः अतिरित्यनेनैव आरंतु तेतुरित्यादो अङ्‌त्वादेव गु

णस्य सिद्धत्वादिति भावः निर्विषयमिति अकेनेत्यत्र विशिष्टप्रत्याहारग्रहणस्य बहुवचनस्य चैवैप

श्री

स्रा० यणोपत्तीरितिभावः परेस्वर्घाकपोरिति घशब्देन तत्समपो घशब्दैवेति संशापे घशब्देह्रस्वग्रह
णं सिद्धांतः अत्राप्यंकशब्दसाहचर्यादप्रत्ययस्य ग्रहणं किंवोकशब्दस्य प्रकृतित्वेनाभ्यर्हि
९ तत्वाद्द्वीधोवेवीटां इति वत्पूर्वनिपातेकर्तव्ये परनिपातकरणान्नप्रत्ययस्य ग्रहणमितिचिं
१ त्यमेतत्तरोरीति लोपादिति वहिरंगत्वेन परणोसिद्धत्वेपिकार्यकालपक्षे णापर्यन्थः सोस्यादि
रीति अकारस्यानुबंधत्वेन लोपस्य चाप्राप्त्या तस्य सन्निधानाद्धल्संज्ञापाएत च दोरीतिमु
लोपः स्यादिति भावः गुणानामिति तथा चेदनुनासिकस्य हल्त्वेपि निरनुनासिकस्य तद
ने भावात्सिद्ध एवेति भावः भेदकत्वेनेति नुमा मे ह्वापवेति प्रयोगो त्रानुनासिक इत्यनुनासिक एग
त्वेनुस्वारः स्यादिति दोषस्य भेदपक्षेपि सत्वाच्चिंत्यमेतदिति चेत्सत्यं इति द्वितीयाह्निकम् ए

कल्पसुलुगपेक्षया कृत्वा नित्यत्वेन साधुत्वे लाघवमभिसंधायाह अथवेति · स्वोनित्यत्वे चित्वानित्यमंतोदात्तत्वे द्वितीयं कोदात्तविकल्पः समासांतेस
तेवारं भस्यापथ्यानिस्याद्दितिद्वि मूर्धद्दस्याद्यन्तोदात्तेसिद्धे षविधानपंतं तोदात्तार्थमिति नियविधिसूत्रस्थभाष्यं सउपपन्नमेवस्यात् अंतोदात्तस्यविकल्पेनैव
सिद्धत्वात् षविधिरुभयसमासांतानित्यत्वाभावे विकल्पप्रवृत्तिः कृतसमासांतेएवेत्यार्थिकं अतएवमनुसंतिसमासांतपक्षेपिपक्षेंतोदात्तत्वं पक्षेपूर्वपदप्रकृतिस्व
रेण एवंच युदात्तत्वमिति नित्यरदुयसिद्धिरितिकेचिदत्तेनोक्तं तापक्रसिद्धेसमासांतानित्यत्वेतुनकार्यं अकारांतेचमूर्धन्शिरस्पानरपदत्वात् एवं च समासावयव
त्वात्

नत्वन्यथेतिनन्याय्यानित्यवकाशत्वान्मूर्द्धनशब्दविषयकांतोदात्तविकल्पेनपक्षप्राप्त
पूर्वपदप्रकृतिस्वरएवचितस्वरंबाधेतेत्यतइति एवंचसमासांतपक्षेपिद्विमित्याभि
तिवैकल्पिकांतोदात्तत्वंभवत्येवसमासांतानामसमासावयवत्वांगीकारे मूर्द्धन्नित्य
स्योत्तरपदत्वात् उत्तरपदावयवत्वपक्षेपि मूर्द्धनशब्दांतवहुव्रीहित्वम्थीगीकारेपिन
दोषः ध्वनितंचेदंभाष्येषविधावेवसूत्रस्यपूर्वपक्षेतिकारीषगंधापतिकुलमित्या
दौसंप्रसारणापादनेहितत्रपूर्वपक्षेकृतंतथाहितत्सूत्रगततत्पुरुषपदेनोत्तरपदा
क्षेपात्तुत्रपत्योःकृत्तरपदविशेषणत्वेतदंतविधिनापुत्रपत्याद्यंतेउत्तरपदेपरेष्यङः तस्य
संप्रसारणंस्यादित्यर्थेनिष्पन्नेकारीषगंधापरमपुत्रंकारीषगंधापरमपतिरित्या
नदादिविधिरल्लोविशेषणत्वेइत्सलोचापूर्वपक्षेनदादिविधिमुक्त्वावर्णग्रहणेनदादिविधेरत्राभावात्तदंतविधिरुक्तइतिभावः

शसादिभिः स्वप्रकृतिप्रकृत पाद्यादेराक्षेपे पिपुत्र्य प्रतिशब्दो विशे[smudge]षणं पोरिव पादादीनामनुपादानात्कथं तदन्तविधिरिति चिन्त्यमेतत्·
तस्माच्छसादिभिः स्वप्रकृत्याक्षेपः पदादिभिः स्वार्थाभिधानसमर्थस्य त्वाक्षेपः आक्षिप्तयोर्विशेषणविशेष्यभावस्तेन तदन्तविधिः अत एव दीक्षेति·
प्रकृत्याक्षेपस्य च स्मात्तत्सप्रविधीस्तेन स्थूलकत्वेन शास्त्रान्वयेपि आक्षिप्तस्य नित्यं शास्त्रान्वयानुपपत्तेरादह सिद्धत्विति· अयं भावः विषयसप्त

कौ० ष्टी० दावतिप्रसंगादिति तत्र पूर्वपक्षः तत्र तत्पुरुषस्योत्तरपदत्वादाक्षेपकत्वमिव शसादीनामपि म्यां शसादि
प्रातिपदिकाक्षेपकत्वं आक्षिप्तस्य च तस्य पादाद्यपो विशेषकाः तथा च पादन्तादन्तं तत्प विषये पदस
प्रातिपदिकं तस्य पदादपरत्वं तदर्थाभिधानेहि तस्यापत्यादौ दद्दादेशः सुलभ इत्यभि र्थः प्रयो
१० प्रायः अनुपादानाद्यन्तस्य शाब्दत्वादेन तदन्तगतपादशब्दस्यापि वैलक्षण्यं अपस्यादित्यरुचे जकाः ते
एहि सिद्धत्वव्यपवेति अनन्यार्थेति हस्तिशिरसोपत्यं वा हस्त्यादित्वादिज् त्रिचि शीर्षं इति वा च स्वार्थाभि
त्तिकेन शीर्षादेशः इञः ष्यङ् चापूर्व पठत्वाच्चेति ननु हि इन्दन्तं इति बहुव्रीहौ व्यपोवा च धानसमर्थ
कत्वाभावेदन्तादेशाभावाच्छसादौ पदत्वमिति दद्दादेशो प्रवृत्त्यर्थं बहुव्रीहिग्रहणमा समानानुप
वश्यकं इत इति पठितुमशक्यं मूर्द्धाभिति चेत तथा सति कृतसमासान्तमाह च भाष्ये दन्तादे दीक्ष संगे इत्यर्थ तदन्तान्तर्गतप संगे पि स्यु रिति प्राहुः

रान

१०

इत्यपि बहुव्रीहिग्रहणेनानिरनुबंधकत्वाद् सोवक्रतो न ग्रहणमिति चिंत्यमेव चिंत्यं ३
एतन्नार्थवत्त्वमपि प्रेत्यकेयरः यदि नित्यः समासांतः स्यात्तदा कार्यविशेषसंदेहव्यावृत्तये प्रक्रमात्मेदापच समासांतं एको च्चार्यंतं
तदनुच्चारणाच्चु समासांतस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते इति अनेन अकृत समासांतनिर्देशाद्बहुव्रीहिग्रहणं वोज्ञापकमित्युक्तं ३

णासेवग्रहणं स्यात्तेन च पथ्यान्यासे पिपाच्छहूसाहचर्यात्तस्येवग्रहणं पादपतेः किंपिपा
च्छहूस निष्पत्तेः पादः पदित्यत्रैवो भयोर्ग्रहणं स्यात्तापीष्ट सिद्धत्वात् किंचासेवग्रहणं
स्यात् बहुव्रीहिग्रहणाभावेनिरनुबंधकत्वात्तदितिचिंत्यमेतत् तेन्न लघ्वादरत्वेन दच्छहू
स्यपूर्वनिपातेकर्तव्ये पाच्छस्यतेनतत्साहचर्येणाच शूयमाणप्रकृतिमात्रवृत्तिधर्मो
वच्छिन्नोद्देश्यक विधिविधेयादेशकपाच्छहूस्यग्रहणम् एवंच ता त्साहचर्यात्तस्य
चाक्रांतादिति साहचर्याच्च समासांतत्वपदद्वादेशासेवग्रहणान्न दोषः बहिर्भूतश
त्वनिमित्तकदत्तस्वरे कर्त्तव्ये सिद्धत्वाच्च बहुव्रीहो पोस्तदंतोपः समासत्वं इत्युक्त्यादत्
ग्रहणासेवन्याप्यत्वादिति किंश्चित्तंच्चनितं चेदमत्रैव भाष्ये स्मिन्नपदेति समासपदे
वयसाभ्यत्र पदद्भिरिति दद्वादेशोद्दिदतः ... माने ... स्वहणमित्यरुचिः १

साहचर्याद्ब हुव्रीहावेवाय मिति रितिन कुं पुं कं ० २

अ

अयं भावः वृद्धिरादैजिती सूत्रे गुणोतिवत्संज्ञोपस्थापकमिति सिद्धं तो वक्ष्यमाणः एवं च तपरकरणमसंदेहार्थं एवं भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्तेः । न च र
दीर्घादेशा पुपस्थितो सवर्णग्रहणं दुर्वारं । तादृशलक्ष्याभावेनेष्टापत्तेः । अशाद् संज्ञेत्यनुवृत्तिमनुचिंत्या । भाव्यमानत्वेन ग्रहणाप्रत्यभावात् । जघन्यशङ्काधिकारापत्तेः । उच्चैरु

प्रौ० भाग
११
न

नेयमिति द्वयोर्हीत्यतद्भाष्यं तु समुदायाभिप्रायमत एवात्पा चेति लिंपतुना चाद्वृत्तिर्युक्ता भिन्न
रूपोपकारादिति तन्नं इयणा इति सूत्रे कौस्तुभे एवं मीमांसकमयीदायाद् दूषितत्वात्
असंदेहार्थेति सवर्णाग्राहकसूत्रे अशाद् संज्ञेयमनुवृत्त्या शा द्वसंज्ञापि सवर्णग्राहक
त्वात्तपरकरणं व्यर्थं सदसंदेहार्थमिति तत्स्याशापः परत्वमिति तपरत्वे हि तित्वात्तमिति
त्वीत त्वं स्यात्तदुक्तमिति हि तीपपद्वेपि हृद्वित्वजातिवोधार्थमेव सूत्रे कार्यमिभावः
अनेकेति नित्यत्वाच्चेति चो हेतौ यतः सर्वसंज्ञानां नित्यत्वं अतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्रा
प्तिरिति लोके ऽर्थान्तरे प्रसिद्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं सर्वशब्दः नन्वे
वं हाहादैजित्यादाना वैयर्थ्यमत आह शक्तीति शक्त्यवच्छेदं ततः संकोचः विनि

भ

योगः विशेषे नियमः । अभिमतातिरिक्तार्थस्वरूपासाधकत्वः न चादिरंत्येनेत्यतः अयोगेकारादि
ष्ववशब्दसंधानप्रसंगात आह अनेनैशब्देनेति ननु चोक्तं कुरितिअसाधुशब्दोच्चारणेपाणिने
रुद्वेयतापक्षपातदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति यत्तु साधुत्वात्तान स्वशब्दबोधाकरणत्वा
दितितन्महिलावितसूत्रेकौस्तुभे दूषितप्रायम् ननु ऐच्छस्पादिरंसेनेत्यतेन निष्पन्नतपालो
किकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं मुपादेयत्वं प्राप्तिः लौकिकत्वं चलोकेऽर्थबोधनाय प्रयुक्त
त्वमत आह चतुष्टयीति । न चाद्यपक्षे इति द्वितीयपक्षे इष्टद्वित्वजातिबोधनार्थमेवसूत्रं
कार्यं इति भावः । सूत्रारंभादिति द्वितीयपक्षे द्विशब्दो भाववृत्तिकिन्न तत्र अभेदोपचारात्तद्व
द्विषु तेष्वर्थेष्वाद्युद्वृत्तिः अतएव समानाधिकरण्येऽपि लक्षणे द्वौ येवसिद्धे सूत्रं नियमार्थं द्विशब्दद्वियु

ग्ता यथा श्लोयं बहूर्यैः स्तुप‍क्रमभाष्यविरोधस्तु भवति द्वितीयपक्षे अनेकविषयत्वेकशक्तिरितिनदूषितं ३
अत एव यद्विशदेजितिसामानाधिकरण्यं पक्षान्तरे तु प्रदेशएवादेस्तु वृत्तिः स्यात्तत्र वसंज्ञात्वेन विनियोगकाले इति २

श्री॰ क्तदीर्घकारादीनां ग्रहणं मा भूदिति हरदत्तः अदेङ्गुणः इत्यादौ संभवाद्विंत्यमेतत् अनेक नर
१९ स्मिन्निति अनेकस्मिन्ने काशक्तिरित्यर्थः इदं च संयोगसंज्ञासूत्रस्थतदा...ः सारएयकरइति
भाष्यविरुद्धं मेकोचइति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमेवस्मादिति दिक् संकेतविरहे सत्येव
तिकूचीमचीत्यादीनां साधुत्वस्य प्रागुक्तत्वात् अस्यापि पिंड विशेषे संकेतितस्य साधुत्वमि
ति न चाप्तविरोधः गङ्गोलं घन प्रयुक्तवाय्वित्तस्य सत्वेप्यसाधुत्वाएण प्रयुक्तस्याभावा
दिति भावः प्रसिद्धे पिपदइति क्वचिदेवशक्तिरत्य त्वल द्वाणोति पद्वाइत्यर्थः ननु कुत्वमि
तत्रसंज्ञात्वयत्नेककारादिं पंचकातप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययस्यानुपपन्नोतत्रा एम
हस्वदूस्वरूपाति शाहस्वरूपपदाप्रकृत्यर्थं तदाभावप्रत्ययस्यजातिविशेषः प्रवृत्तिनिमि १९

नन्विदमयुक्तमनेकत्वस्य परिछेदासंभवादत आह सर्वेसर्वार्थेति
यत्रशब्दस्वरूपमेव प्रवृत्त्यर्थः यथा कुशब्दार्थः ककारादीनां तदेवप्रवृत्तिनिमित्तम् तदभावान्नस्याही त्यन्तः प्रवृत्तेयोध्यं
क तत्र पंचकइति जातिविशेषस्तत्प्रसूकार्थइत्यर्थः

तं व्यक्तिविशेषावच्छिन्नसत्तायाः एवं चककाराः पंचकवृत्तिर्जातिविशेष इति बोध्यः परान्तु
कृत्वा व्यक्तिर्बुध्यते न शब्दस्वरूपं तदा सम्बन्धप्रत्ययार्थः तथा हि कुशब्दः कुशब्दवत् ककारा
दिषु शक्त इत्येवं शक्तिग्रहात् कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं एवं धत्वापं अनादिसिद्धतादात्म्य·
तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रसक्तित्वेन तस्य ग्रहे वाधकाभावात् केचित्तु शब्दस्व ग्रहे
रूपं कुशब्दत्वसामान्यं तत्तत्ककारादिध्वारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्व्यक्तिस्त्व वाचिकेत्याहुः विशे
ष्याद् इति संज्ञाशब्दे च शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं संज्ञिनि तत्संबंधात् संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिगत
तद्धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं एवं च डित्थशब्दवद् भिन्ना आदेचरिति बोध्यः डित्थशब्दवत्त्वं च लोक
सिद्धतादात्म्येनेत्याशयः अन्यथेतिपदप्रकारकोपस्थित्यनंगीकारे किमादेच्मात्रस्य

प्रा० तितेक्तक्तवतू निष्ठेत्यत्र निष्ठोपसर्गोत्वितदर्शनपुंसके भावे क्त इति क्त शब्दभावितस्य निष्ठेति
निष्ठाशब्दभावितस्य च निष्ठासंज्ञेति शास्त्रे तन्मात्रपदा इति दर्शनादाह किमिति घादिसं
१३ ज्ञाविधावतद्भावितयोरित्यनाश्रयणादाघपदे दोष एवं तर्हि भावस्तस्येति भावः तद्भावितानामे
वेति किं वा तद्भावितानामेवेति पदं किं न कृतः कल्पकाभावात् आवृत्तित्यागापदे विशेष
13 पक्षस्यैव संभवात् तेनापि टिघुभादिकं तद्भावितासंभवेपि त्रामत्रमपमिति त्रत्रव्युत्पत्तिप
क्षे त्रमितमो दीर्घ इति दीर्घशब्देन विधाने पितृहितिशब्दभावितत्वाभाव एवं उत्तरपद
ग्रहणमितिपक्षे तु केयटः पूर्वपदेनाक्षेपादुत्तरपदे लब्धे उत्तरपदग्रहणमधिकारलब्ध एम
कंहृद्धिहल्पोत्तरपदासंभवाहृद्धिमद्भृहलिति हृद्धिशब्दलुगन्तहाते अशब्दसंज्ञेतिनिषेधा १३

दित्तितन्नं भवतीति चेत् सर्वस्य चेत् सर्वोगात्पत्र सुहृद्धिरूपोत्तरपदसंभवात् तल्लक्षणायां वी
ज्ञाभावात् नचैकादेशो व्यवर्णाभावः नचस्यानिवद्भावेनात्र पूर्वविधित्वादिति वाच्यमनेनेइस्य
परस्येति निषेधोनपूर्वोत्तरसंबंधिकार्ये सैकादेशात् प्राग्भाववज्ञापनात् ततश्च सर्वशब्दस्या
४ रस्या नेनाञ्चोदात्तत्वे शेषनिघाते नोकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य स्वरितोवानुदात्तइतिपा
स्वर्यते इति ५ क्षिकः स्वरितः स्यात् अतस्तदुपेत्याह उत्तर इति वृद्धोसर्वचेत्युक्ते वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभा
वात्सामर्थ्याद् वृद्धिमदुत्तरपदस्य ग्रहणे सिद्धे उत्तरपदग्रहणसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारावगति
रितिबोध्यमपत्येवमपि स्वहृद्धाविति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमिति केपराशापलन्नंव्या
शि पदेवद्भावस्य दुर्वारत्वात् सर्वपांचालकइति सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यइति न दंतविधिः ज्ञनप

श्री० एतत्स्वध्योस्त्वेति कुत्र फलोपहितस्येति वृद्धेस्तद्धितस्य न्मुकेनिनिमित्तत्वमेवसंवंधइति
वृद्धिनिमित्तं तद्धितइत्यर्थस्तामेसिद्धेनिमित्तशब्देन फलोपहितनिमित्तस्यैवग्रहणमि
१४ त्याशयं भाष्यं तु व्यधिकरणोवहुव्रीहिपरं पष्ठ्याकथंचिदिष्टानुरोधेन व्याख्येयं वहुवचना
14 तसमासपरं भाष्यं व्याचक्षते केचित्त्विति तथा च वृद्धीनामिति षष्ठ्यर्थः स्वरूपयोग्यत्वरूप
हेतुत्वं तथा च निमित्तत्वंपीशेषात्फलोपहितं तच्च वृद्धिमात्रप्रतीतिनिमित्तग्रहणमेवच
आवृत्तिलापनार्थं एतेन निमित्तग्रहणसामर्थ्याद्व्यधिकरणोवहुव्रीहिः अन्यथावृद्धि
रूपतद्धितासंभवाद्वृद्धिनिमित्तग्रहणसिद्धेः किं तेनेति परास्तं यत्तु दंडशब्दान्ग्रहणमस्या
क्रीडायामित्यर्थे दांडा इत्यादौ वृद्धिरूपोपि तद्धितः संभवतीति तन्न अविकार इति पर्युदासे एन
१४

नवृद्धिरूपतद्धितस्याग्रहणात्तेनहिविकारार्थेवृद्धिरूपतद्धितसंभवोस्तीतिध्येयम्।एतदस्वारसे
नैवकैयटेपञ्जातरमथवेतिग्रन्थस्मिन्नपिपक्षेकार्त्स्न्यंप्रतिपत्तिकालिकंयाहत्येनप्रयोगासमव
न वापेतेननपर्यायेषिद्याभावेपदोषःव्यवहारानियमइतिअत्रपक्षेवृद्धिशब्देनादैचोबोधव्याइत्य
र्थःकार्यकालेतिअत्रपक्षेसमजेवृद्धिर्वृद्धिरादैचोभवंतीत्यर्थःआदिरित्येनेतिअत्रपक्षेपिसं
ज्ञीविश्रुतःकिंत्वादिश्यस्तथापिशब्दाध्याहारवादेतास्पक्षशब्देनतथैवानुपूर्वीकल्पनमि
तिभावःअर्थाध्याहारनयेतुचिंत्यमत्रानुपूर्वीकल्पनमितियत्ववितिपत्रापृक्तपदेतत्रैकाल
इत्युपतिष्ठतइत्यर्थःप्राथम्यंपुक्तमित्याशयःननुभाविसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्धिविधु
भाविसंज्ञाविज्ञानान्नेतरेतराश्रयइत्याशंकांनिरस्यतिनचमालादावितिमालादोसंज्ञा

श्री० शास्त्रस्य चाप्तितार्थाङ्गादिसंज्ञाविताने मानाभाव इति । एवं च विधौ दोषो नानुकाद इति भावः । स भावः
तोऽहृद्व्यादिष्विति । निष्पन्नस्य संज्ञाभावात्संज्ञापाव्यवहारात्तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञापासंज्ञिविधा
१५ यके मतेर्द्वहीत्यादौ वह्व्यादिपदेष्विति रीतेत एश्रयत्वाददत्राप्रसिद्धिर्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थः । सि
15 द्धं त्विति नित्यशब्देषु सत्तामादे चासंज्ञाक्षिपतेन संज्ञापादे चो भाव्यं नेत्तेन नुमज्जे त्यतेनापूर्वेण नि वि रि यदि
चेतू धीयते तर्हि शास्त्रमनर्थकं स्यादिति मन्त्रावुपदिष्टे माध्वीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति
तेषां साधुत्वान्वाख्यानाय शास्त्रमिति भावः । मालादीनामिति तद्धि प्रस्येत्र हृमक क्यादीना
मिति निषेधवाधार्थं समुदायसंज्ञापोत्तु तेनैव सिद्धो किन्तेन नचनामधेयेवा नामधेयस्येति एम
वृद्धत्वादाद्युदात्तार्थ इति वाच्यम सूत्रभिव्यक्तपदार्थाय इति न्यायेनात्र दृष्टेः । ब्राह्मणाभी १५

उपन्नामिति अन्यथा एकस्मिन्नप्युपाहृत्य नानापदजनितैकस्मृतिविषयपयोगदेवोत्तं त्रेण प्रत्येकं संसृ लो
संवंधकल्पनायेन पासं भूयोपस्थिति सत्वेन समुदितस्यैव संज्ञा स्यान्न प्रत्येकमिति केचित्तद्दूषनि
दृष्टान्तपरोक्ष्य वाक्यार्थक्रियायांवाक्यैः पातेष्वेकेकस्मिन्न पृथक् प्रवृत्तिं तदुक्तं अन्वादना
दित्यंसा च सर्वेषां फलं मुक्तिम प्रत्येकं प्रतिपद्यते न तु नाद्यक्रियामिवेति वक्तुः शसीतिं चतुरोऽन्त
गो उदात्तेनश्शसीत्यर्थः उच्चारणोपपत्ताविति उच्चारणे संपत्ताविति विग्रहः स्थानिवत्त्ववलल ९८
गुदात्तत्वस्योच्चारणेन सम्पत्तेन विवक्षणादन्तोदात्तनिघ्नसुपपत्ताविति पर्थः कालव्यवायीति
तस्मिन्निति सूत्रेण सिद्धे संहिताधिकारः संहिता नित्यत्वज्ञापनार्थः अवग्रहविग्रहे इत्यग्रतो विग्रह
इत्यवग्रहे स्थानेऽर्थ अन्यथावग्रहे व्यवधानान्न स्यादिति भावः द्वादशानामिति मन्त्रेऽहि

स्यानिवरेलोपि स्थानिवद्भावलब्धायुदात्तस्वरेण उच्चारणोपपत्तौ उच्चारणेऽनुपपत्तौ एवं च फलाभाव इति भावः ३

ष्रा० ।त्यादावेवसंज्ञासंज्ञिभावावगामइत्यर्थः पदोपस्थापकमितिंयत्रवृद्धिशब्दस्तत्रआदैचउपतिष्ठंत
इतिवाक्यार्थः आस्मिन्नपिपक्षेवृद्धिशब्दस्यआद्यस्यैवपुंस्त्वकेशब्दोपस्थितेशाब्दबोधांगत्वात्प्रदेशे
१६ न तुआदैचपदकल्पप्रैवबोधः कल्प्यमानपदस्यचोपस्थापकत्वेमानविभक्तिकत्वंअतएवात्तरप
ह्रस्वोपनीत दवृद्धावित्यत्रनदोषः आयादेशइति ओकारस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादितिभावः सन्निपातप
16 ।भाषयेतिंवृत्रहभ्यामित्यादौपद त्वाद्धाण्भ्यांसन्निपातकृतोनलोपः ह्रस्ववर्णावयवत्वेनव्य
वधायकत्वात्तद्विघातकंतुकनप्रवर्त्तयेदवेतिकृतितुग्महणांतदनित्यत्वेज्ञापकंआदेवइतिंप्र
ज्ञुपदेशस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादितिभावः आत्वबाधेतिंपत्तुसौत्रत्वादेवप्रयोगोपपत्तौ राम
आत्वाबाधकल्पनेप्रमाणाभावइतितन्नआनुमानिकवचनकल्पनेमानाभावात्नमतत्वेजु १६

कल्पनमिति १

पदेशसामर्थ्यप्राप्तत्वान्नात्वबाधकवचनस्याभावमात्रेन न किंचिदपूर्वकल्पनमिति दिक्। गुणावा वृ॰घा
धेपीतियत्वाकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतेतर इतिवार्तिकमतेपि उत्तरत्रैजग्रहणस्य नप्रयोजनंमि
तिं हृद्वोकृतापोपुनः प्रसंगविज्ञानाद्गुणोकृते एवात्वेन भाव्यमिति एङ्ग्रहणेनैवेष्टसिद्धमित्यपि
कश्चित् तन्न गुणश्राह्रस्यैव परत्वात् तन्नित्यत्वेन तद्बाधे [illegible] न पुनः प्रसंगविज्ञानस्य वचनार्हत्वाद्
दं तु चिंत्यम् एको गुणा हृद्वोतिपौ भाषाभावे स्ययंविचारः तत्र हृद्वा गुणावाधीनपरत्वेन गुणस्यै
व परत्वात् नापि नित्यत्वेन एकपौ भाषाभावे न हृद्वोकृतापां गुणस्यापि प्राप्त्यात् तस्यापि नित्यत्वा
त् शब्दान्तरप्राप्त्यानित्यत्वम् उभयोः समं उभयोः प्रकृतिप्रत्ययनिमित्तत्वेन वहिरंगत्वम
पि समं हृद्वेरन्यत्र चरितार्थ्याद् अनवादत्वमपि न एवं चेत् हृद्वोर्विषयेपरत्वाद्गुणोकृते हृ

श्री०

द्धेःप्राप्तत्वेनवार्तिकमतेएङउत्तरहलांकार्युशाकयमेववृद्ध्यागुणबाधेपीत्युक्तिस्तुचिंत्यैवेतिदिक्·
वृद्ध्यास्वस्यैवरूपभावेनगुणस्यबाधेश्रवणेरितिवाक्यार्थरत्यप्याहुः वार्तिकविरोधाच्चेतिन्स्रा
कीर्यपीतएवगुणाभावसिद्धौतदंशोज्ञापकवशीलकेशोनकार्यंस्यादितिचिंत्यमेतत्तत्सानुनासि
कओकारइतितथासतिगोनोणादित्यादिनिर्देशाविरोधइतिभावः दिगितिएतेनगोपप
स्मोरितिनिर्देशेननिरनुनासिकोभविष्यतिकिंचओप्रत्ययोविधातव्यःमकारस्याकारोगुणेप
रूपेचरूपसिद्धेःओकारस्तुगुणेनभवतितथासतिविचमेवकुर्यादित्यनन्तामेवोक्तंतस्माद्गो
प्रत्ययस्यडित्त्वंज्ञापकमेवेत्यपिपरास्तंमडितस्वनेर्मुट्चोदात्तइत्यनेनस्वनेर्मुडागमोत्र्रल[illegible]च राम०
प्रत्ययोतोचडितोमुत्क्वेंत्रत्यडित्त्वंज्ञापकमितित्रत्रवदंतिउणादीनामव्युत्पन्नत्वेनतितउ

इसेडोसिरिस्यपिज्ञापकं भानेर्डवतुः इद्यपि

ती

अच्

शब्दाव्युत्पन्नत्वमस्वरसः उपपत्तोऽऽइति प्रत्युत्पदादीनामित्यक्षापरत्वाभावात् तपरसूत्राप्रवृत्तौ भा
व्यमानत्वेनाणुदित्सूत्रेऽप्रवृत्तेर्निरनुनासिकोच्चारणाच्च निरनुनासिकताप्युक्ताप्रवृत्तौ विदि
तितपरत्वात् षस्मामुपस्थितौ स्वान्तरतम्यादनुनासिक एव युक्त इति तन्न अर्द्धमात्रालाघ
वायडित्वाकरणे लाघवाय च मन्त्रामि इत्येव सूत्रेणापि मित्याशयात् ह्रस्वे इति च नपुंसकनिर्दे
शः तेन विभक्तिस्ववर्णानापाद्यं वस्तुतस्तु गुणानामभेदकत्वेपि न दोषः सम्यतइति सूत्रे समनि
र्दक्ष्य तः इति प्रस्त्रेषे शुद्धस्यैव विधानादिति दिक् एव ऋणुति कुम्भेश्वेति सूत्रे चकाराद्दीर्घे चेत्यनुव
र्तते ऋवर्णस्ववच्चेति गुहोतेः किपि दीर्घः स्त्रुवच्चंन्त्रत्रहित्वस्मषाप्त्वाभावेनार्थ्यसत्कार्यं न स्या
दित्यर्थः ननु सस्वांमो विश्रणिवरे इत्यत्र श्रणवति विकारणाविशिष्टे प्रथमैकाचो द्वित्व

णाणायक्विपमाणांधातुग्रहणांव्यर्थंछंदसिवावचनेनसिद्धत्वादतत्राहसान्यासिकमिति
श्री० सम्यक्कृन्यासंसन्यासःसूत्रार्थबोधःतत्प्रयोजनमस्यसान्यासिकःएवंचधात्वधिकारीयद्वि
त्वेरस्यर्थलाभार्थंधातुग्रहणमितिभावःद्विगितिंयत्तुसन्वदित्यतिदेशादंनेत्तिदीर्घःस्या
१८ दितितन्नसामान्यातिदेशोविशेषानतिदेशात्तस्यमल्लादिसन्निमित्तत्वात्तत्रान्यथातनि
फ्तीतिवल्लादिल्लहाणाद्व्यतिदिश्येतंसन्वद्वितिसत्सम्पन्नताद्धतोतुद्वित्वमपिनातिदिश्ये
ध्याः न तंसन्यङ्गोरितिषैसत्वादङ्गेनत्वाश्चेतिदिक्केनभविष्यतीतिचेंपत्वलोत्सपरिभाषयास्थानेंत
रतमपरिभाषायाःपरत्वाद्वाधइतितन्नकार्यकालपक्षेपरत्वस्येवासत्वात्तैनेत्यादोसमा एम ने
वेशसंभवेनविरोधाभावाद्धिप्रतिबेधसूत्राप्रवृत्तेरितिपतंकिंचितएततंत्रानन्तर्यला १८

अन्यथा· शार्ङ्ग्या पारा भावे इको येगुणवृद्धी ति न भवन इत्यर्थः सूत्रस्य अपि शाद्वा क्ङिति चात्मादिवृद्धिः क्ङिति चेति तु नाडायने चारि
तार्थं क्ङित्करस्य रार्थं क्ङित्वाद्याभावा दोपगवे गुणवृद्धी

वृत्ति

मात्रं तमवग्रहणादनेकविधान्तर्यसंभवे तस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः स्थसपद इति क्ककोरे
गुणो न स्यादेव प्रमाणात आन्तरतमस्याभावः अकारस्य गुणसंज्ञा तु अतो गुण इत्यादौ च
रितार्थो निर्विषयतापत्तेरिति अकारोपि नं स्यान त आन्तर्याभावादिति भावः एवं चैकारे
कारौ अप्यत्र नं तथा च निर्विषयता विधेरिति भावः लैगवायन इति इक इति विशे
षणाभावे कामयते इत्यादौ णिङो ङित्वे न वृद्धिनिषेधः स्यात् न च णिङो णित्करणसा
मर्थ्यादेव स न भविष्यतिरिति वाच्यम् णेरनिटीत्यादौ विशेषणार्थत्वात्तस्य ननु तर्हि कि
एव स्यान इत्येवास्तु किं विशेषणेनेत्यत आह अन्यथेति आदिहेतोरपि निषेधः कि
त्विति सूत्रस्य नाडायर्णादौ चरितार्थादिति भावः गुणप्रवर्त्तकत्वादिति दमापयती

श्री० त्यत्राकाशस्य नगुणः पुंकिं विवक्षितेन्नस्य गुण इति विवक्षितत्वात् । यकारसकुतःत्रंतरंगत्वाल्लो
पः प्रवृत्तेः स्यान प्रयत्नाभ्यां तारतमे चाली तार्थात्त्व आकाशस्य गुणोपि अनुपधाया इति हृद्रो रूपसि
१९ द्धेश्च क्रोपश्यता तत्र चैलेक्रोपाइतिनिर्देशादपि सिद्धिरित्याहुः स्थूल दूरेतिनं तुकृत्व रादेः कारणस्य स
19 एव शब्दस्य लोपः स्थूलादिसाहचर्येण गणपाठ्यत्व पराणादेः परस्यैव लोपान्नदोषः पूर्वस्य चैव पददृष्टपं तत्व तृः
पायरणादिलुप्यत इति सूत्रार्थान्न दोषः ततश्च तु समस्तमेकं पदं तुरीयत्वरूपमेवतं तेपराणादीति लुप्तपंच ए
मीकमेव अत एव पूर्व शब्दे नान्वयं हुकार इत्याहुः यदि तु पूर्वत्वस्यावधार्याकांक्षायां पात्वेवधित्वे
नलक्षणत्वानुपपत्तिस्तत्त्वाचतसेवावधित्वं न तु तदेकदेशस्यानुवृत्तिस्तदा समासेपिन क्षतिः एक एम
योगोपिपूर्वग्रहणं न स्थूलादिभिः संबध्यते अगुणो नैव सिद्धत्वात् कृस्वशब्देन गुणग्रहणमिव १९

५७

किंतु द्विपदस्तु ऊङ्भवतत्व वचेष्टन्नपेक्षया पूर्वस्य पकार्ये ग्रहणोत हेययर्थ्यं अल्लोंत्त्येत्पनैनैव सिद्धत्वात्
तस्मात्पकारापेक्षयाग्रहणं इति कश्चित् अनित्यत्वात्तापनादिति अस्त् आत्वाणमिति स्थिते विप्र
प्रतिषेधे आभीयासिद्धत्वाभावेन परत्वाद्ल्लोपे तस्याभीयत्वे नासिद्धत्वात्पुनः प्रसंगाविज्ञानेनादि
ष्टे वाणीदंगमित्यस्यानित्यत्वाद्याश्रयत्वाच्च समवर्णाद्दीर्घे कृते स्थानि भूतादचः पूर्वत्वेनादृष्ट
त्वात्स्थानिवद्भावाभावेन निमित्तभूताया विकारान्मानुपूर्व्याः ऐक्याभावात्पूर्वप्रवृत्तेरसिद्ध
त्वाच्च लेखेल द्वाणान्यायाप्रवृत्त्या च प्राग्लोपवारणार्थं तपरकरणं आङो असिद्धत्वे अर्थस्या
दिति भावः नवत्ताप्रितैवैयर्थ्यं असिद्धत्वस्यानित्यत्वाद्वारएवाप्राप्तो इति वाच्यम् आधित
स्त्वेना प्रवृत्तेर्मानाभावात् अस्मात्साहचर्येणाटो लोपोनेति वाच्यं नोमतेतु चिंत्यमेतज्ज्ञापक

अथ यथिचरितिधातुलक्ष्यस्य त्वर्थः तेन नास्तिप्रसंगलेशः एतेन ओं नङ्स नुदनावण्पोदंतधानोर्टद्विभाजोंप्रसिद्धाथन ओदंत स्य धानोश्चेदिसादिचिंतसि त्यपास्तं इत एव काऽस्वरसादाह यद्वानेटीत्यादि० २

श्री० मंभाष्यादिविरोधेननात्रसाहचर्याश्रयणमितितत्वं दलोपस्यासिद्धतेतितथाचान्त्यत्वविघा
तन्त्रोकारस्येतिभावः नामधातोरितिसेशब्देन्नाचाक्किवंतेन्नतिप्रसंगवारणांचिंत्यं अत
२० एवायेकथंचिदित्युक्तिः त्र्यौद्धिधिःसंभवादितिपथिमथ्यिग्रहणमुत्तरार्थमंपूर्वत्रपाठस्तुवि
भक्त्यनुच्चारणलाद्यवानुरोधेनयेननाव्यवधानेतिपथीयतेःक्किपिचारितार्थत्वातश्चिंत्य
मेततंयद्वासामर्थ्यापत्तपादित्युपलक्षणमयेननाव्यवधानन्यायानाश्रयणस्यंदिरि
३त त्तिनचाद्विधौरतिस्थानिनिर्देशादकारादिशद्वेगुणाद्देद्विविधाविरूपरिभाषानोपतिष्ठत १
इतिवाच्यंतकारनिर्देशत्यानस्यार्थवत्वातनचानंत्यविकारइतिपरिभाषयानिर्वाहःतस्मात्‌ः राम०
पत्मारव्यातत्वातंपथीयतेःक्किपिन्नत्वमाहत्यर्थतस्यावश्यकत्वाच्चयत्वनेनाकारवि २०

कल्पविधानेद्वे रूपे सिद्ध्यतीति तन्न उत्तरत्र दीर्घग्रहणानुवृत्त्यनापत्तेः इकस्तावितिसूत्रेनुवृत्तगुण
वृद्धिग्रहणयोः समस्तयोरेकवचनान्तयोर्द्विवचनान्तसमस्तविभागापत्त्या वत्तिपदार्थभूतगुण
विशेषण वृद्धिग्रहणाभ्यां समभिव्याहृतं न द्विसंभवतिदेवदत्तयज्ञदत्तौ दण्डी कुण्डलीतिवदनुवृत्ताभ्यां विशेषणा
हतिपदस्य षष्ठीत्परत्वपि काश्चित्व्याख्यानादिति न च विपरीतनियम एवास्तु आकारादिश
ब्देन यत्र गुणवृद्धी विधीयेते इति वृद्ध्यादिशब्दरूपयोः पूर्वत्रादैजादिप्रतिगुणस्येव कल्पनात् गुणो
त्वन्याय्यकल्पनेति तत्रैव लक्षणाकल्पनौचित्यात् पूर्वत्र गुणवृद्धिपदयोः शब्दपरत्वाच्च
अन्यथासिद्धान्तेपि एकस्यार्थपरत्वाद्दोषएवं लिङ्गं त्विति तु शब्देनास्वरसः तद्बीजं तु पष्ठी
पतेः क्लेपिव्याकृत्पर्थमिद्ग्रहणमिति शब्दस्वरसानुगुणमिति इकः गुणवृद्धीतस्मिन्निति वृत्स्यत्या

श्रीका स्वग्रहणंसूत्रमित्यपरेअतएवनातीवेत्युक्तिःकौःकिंत्वादितिंअत्रकाण्वशाखार्थंपर
तिरुद्विदविदादीनांकित्वंज्ञापकमितिबोध्यम्ईहितेत्यत्रेतिंपुगंतेतिसूत्रंतुअंत्यस्यहलो
२१ विधानार्थंस्यादितिभावःपुकिअंतरत्यर्थपद्योनिपमत्वेप्यनेनिर्जुणातिदोषोदुर्वारःत्वग्नि
चिदित्यत्रापिपक्षाप्नोतीतिभाष्यानुपपत्तिमाशंक्याहयद्वेतिंइक्परीभाषोपतिष्ठतइति
अयंभावःनह्ययंनियमइतिश्रुतिःस्मृतिर्वाकिंतुलिंगवतीफलवतीवेतिनियमःफलंचे
तरव्याहत्तिर्वदितासंग्रहेपिवक्तुंशक्यतइतिंयदिह्यातिंअनंतरस्येतिन्यायापवर्गेणपदि
त्वितिंअनंतरस्येत्यनापवर्गेणपिचव्यरइतिइदंचोपवर्गेतिस्यकार्गुणाइत्याद्यव्याख्यानेतिप्र ग्म॰
संगस्यानंवाबोध्यम्अंगमेवेतिंमिदंगुणाइत्यादौशितीत्यादिभिर्निर्दिष्टंगोपेतायांमा २१

आघारमाघारयति॰ ऋजुमाघारमाघारयति॰ अग्निहोत्रंजुहोति॰ दध्नाग्निहोत्रंजुहोति॰

भाष्यापान्नतुग्रहाद्यावश्यंविशेषणीयत्वाहुणप्रकरणविरुद्धपायचेत्यर्थः अलसमुदायेति॰
षष्ठ्यंतात्समुदायवलादयमर्थोलभ्यत इत्याहुः इति[illegible]क नधातुंतत्वात्तत्वादिभिरितिकै
म पारस्यतुत्वमुपदत्तमनुपसतोन्यूनतावोध्या भाष्येतुपदिपरिणाणंक्रियतेभेद्यतेछिद्यतेत्रापिप्रा
प्नोतीतिग्रंथेनकृतत्वात्पापएव अन्यथाकोपपतीत्यत्रापितिप्रसंगंवारणायतत्रापकाश्रयणो
द्देश्यंतद्वस्थमेवस्यादिति कश्चित्तंविरुध्येतेतियत्तु आमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणादनित्यत्वं
नाज्ञानंतर्यपरिभाषायांतत्रप्रमाणाभावात् अंतरंगावहिरंगयोरंतरंगंवलीयइत्यस्यत्ताप
न नैवाश्रितार्थत्वाच्चेस्यष्टेवेदंसंप्रसारणाच्चेतिसूत्रेभाष्ये अच आनंतर्याश्रयणमिति॰ति
षत्वषष्ठ्याधेः रणाः परस्येतियद्यपीणिहलोपितथापिन्नचोपपत्तभूताः संत्येवेतिभावः॰ते

श्रीका नाग्निष्टमानंतर्यपत्नाश्रीयतेतत्रैवायंनिषेधः अतएवग्रामणिकुलमित्यादोह्रस्वस्येतितुग
सिद्धपीभाषप्रावाप्तितः छन्नेतंतरइतिसूत्रेभाष्येइत्याहुः तस्मादित्यस्यपंचम्यंतार्थेअव्यवहि
२२ ३ तेत्यर्थोतोनधर्मिग्राहकमानविरोधः चेलक्नोपेणीतिइदंचयलोपार्थमावश्यकं अन्यथा
22 वर्णमात्राश्रयत्वादंतरंगयलोपेकर्तव्येवहिरंगस्यपुकोअसिद्धत्वात्तन्नस्यात् उत्तरोवाधतइ
तिनद्धीजंतुमानांतरबोधितप्रावल्यमेवा अचारिताथ्र्यत्वं वा आद्यैऽदाहरणेनधात्वितिहित्वा
येअदभ्यस्तादिति आद्यस्यबलीयस्त्वं च निषेधाश्चवलीयांसोभवंतीतित्यापातः अत्रच
विध्युन्मूलकत्वं वातेनअतादेशार्थइति अनवकाशत्वादेवसिद्धोविंत्यमेततत्साधुरितिनतुच ए म ०
दुर्वीस्वभावेपिनदोषः अचपरस्मिन्नितिणिलोयस्यस्थानिवद्भावातिदेशेननिषेधाभा २२

जश्शनीस्याहोस्समानकालिंकांतादेशबाध[illegible]नेनसावकाशत्वाच्चिंत्यमेवचिंत्यं इतिकेचित्साहुः यथास्यो डिन्समतिनिषेधोनप्र
उत्तेनएवमादेशेपिनस्यादिति

पूर्वस्मात्कश्चिद्वाश्रयणाभावादचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावः २

वसिद्धेणेति चेन्नैमिर्न्नेम इति क्रितीत्यस्योदाहरणमेमिदमन्त्योऽस्त्विति किंच वेभेद्यतेति यङ्लु

ह गतं नवानाघइत्यां विभिदादीति नोत्परत्याह यदीति अवयवेति पूर्वोक्तरीत्येति भावः अनुवर्त्येति अ

लोत्पपरिभाषयारूत्यापि वोध्यमसवर्णग्रहणेति तुल्ययुक्त्याताऽसौ नित्यानिरूत्वात्पद्धेरुटनिषेधेप्य

तिदेशः स्यादिति चेत्सवर्णाग्रहणमनादिष्टादचः पूर्वत्वस्याश्रयाश्रयीपत्वेप्यतिदेशार्थमित्यदोषः

र इदमेव ध्वनयन् स्वंसवर्णेति सवर्णग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न ज्ञापकमत आह किंचेति अ

ङोग्रहणादिति सत्तापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्यपि वोध्यमं पर्युदासेति त्रैंदोक्तपरिभाषासं तिष

स्कृतादित्यर्थं तथा च श्रूयमाणत्वाभावान्न लोपः ज्ञापकेनेति तस्यानित्यत्वज्ञापनादि

भावः यद्वापत्राजित्यकत्वविवक्षायेवेकाचत्वे लब्धे एकग्रहणस्य प्रयोजनं पयेथे काचउप

श्री.का देशेरत्पन्नवधादेशव्याहत्वाँ न दित्तत्रैव निषेधस्य वृत्तेः ।। तित्तापपत्तिं वक्ष्यमाणत्वादितिपदृत्तांतरे
पिविहितविशेषणत्वं तं सूत्राभवादिमते दूषणमाह किं चेत्तिंगुणस्यादिति प्रागुक्तास्मद्रीत्यावा
२३ द्वि.निषे. गीतुभावस्यात्मारत्वादेवोनेपिनदोषः निषेध्यपेति निषेध्यक्रियाविशेषणीभूतेनैकपदेनेत्य
ति. साध्य र्थः सिद्धसाध्येगुणाहृद्विसिद्धकृतौ समभिव्याहारादित्यर्थः साक्षान्निषेध्यक्रियाक्रियपासंवध्य साक्षादि ति.
२ ते इत्यन्वयः एतेनस्यानिभूत्तैदार्थैवतस्याक्रियाविशेषणत्वात्साक्षादित्यप्युक्तमित्यपास्तं सा
क्षान्निषेध्यपेत्यस्यच साक्षान्निषेधान्वयिन्याभवतिक्रियपेत्यर्थः इत्तुगुणाभूतपूर्वास्तिक्रियपा
न्वयस्तेरत्याह रहेति क्रियान्वयिन्येवेति पथैकैपणा चोत्पादेवाघापिक्रियान्वयीयणात्तथापि ।।म०
तस्यासिद्धत्वेनाव्यात्वात्सभवेन सामेथ्यात्तदन्वयीय इतइति वोध्यं प्रस्यजातस्याचूपरात्वंभा २३
न्त

न्व

वीतिभावविवक्षायाश्रयणोनसाक्षात्क्रियान्वयेपिविशेषणत्वमेवास्तुइतिवाच्यम्।एतत्प्रेधतीत्यादाव
न्वे संभवात्।इदंतुक्रियायांपिनइतिप्रधानक्रियायांपिगौणप्राप्तिक्रियायामित्यर्थः।ननुक्रियायामितिप्रधा
नविशेष्यक्रियायामित्यर्थः।अतोत्रेतिप्रधानक्रियान्वयेपिनिवाहितार्थ्यादितिभावः।प्रधानेनसंब
ध्यतइतिनचैवंप्रधानान्वयकथंवोच्छिद्येनेतिवाच्यम्।पत्रप्रधानान्वयेपफलत्वंतदपेक्षयाऽऽधि
न्वे कंपत्रफलंगुणायेतस्यचेष्टत्वेदृष्टत्वंप्रमाणंतत्रैवन्यायांगीकारात्।तदेतदुक्तंमहतोइतिप्र
कृतेचतादृश्यत्वंस्पष्टमेवेत्याहुः।विकल्पइति।इदंचयथाश्रुतसूत्रमतेपरकीयेतिवाक्यद्वयस्ये
क्वाकाप्त्यानापत्त्येतिभावः।भाष्यएवेति।धातोः।परस्मैपदानामितिसूत्रयोःमुख्यात्वाभावस्ये
१५ तिविशिष्टतुनातिदेशमशास्त्रीयत्वादितिभावः।चतार्थत्वादिति।एतेनसेहिंडिच्चेतिसूत्रच

गङ्

कौ०टी० मितिहृदत्तोक्तमपास्तम् अत एव नाऽनुदात्त इति तिसिद्धौ तः अत एव तु ह्योस्तातङाशिषीति भा दा

२४ ष्ये न्यासोक्तं संगच्छते इत्याहुः स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे च भाष्ये कोऽसावपि न्यपि च ह्रडिन्नेति वचनेन क

24 र्तव्यं याहुटोऽङ्विधानमेवोक्तार्थज्ञापकमस्त्विति चिन्त्यमेतद्भाष्यमिति भावः अस्मिन्नेव पक्षे

स्तु पाविनुपुरात्पादौ पूर्वोक्तरीतिरेव शरणमिति बोध्यम् ज्ञाप्यतदुत्तिया सुटोऽङित्करणमप्येवमे

व ङुगित्त्वाद्वरणादिति दूषणापत्त्या सुतकार्त्तिकमतेऽपि बोध्यं ब्रूत्याख्यातमिति न नु तत्राङ्कः दीधीवेव्यां

लेणादेशेऽपि स्थानिवत्त्वप्रोद्योगीङुत्पत्तेः परनिद्भ्रासे स्थानिवत्त्वं निषेधं च मालाशङ्कास्मि

चित्त्वममालदित्यर्थमावश्यकं चानेगीङुत्पत्तेनेवङ्कस्याभावसिद्धेरल्लोपिग्रहणं व्यर्थमि राम०

त्याशङ्काल्लोपिग्रहणमितऊर्हस्थानिवद्भावाभावस्य ज्ञापकमित्युक्तम् यद्येवं तर्हि ह्यादीय ।२४।

आ

यतेणदीधकः आवेवयतेणवेक्कं ई वर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोतीत्याशंक्य वर्णग्रहणसामर्थ्या
द्भविष्यतीत्युक्तं भाष्ये वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते अंतरंगत्वाल्लुलोपे सिद्धे वर्ण
ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति कैय्यटः अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणे चं परस्मिन्निति सूत्रस्य आदी
धीऽइति भाष्यप्रयोग अनुपपन्नं स्यात् अंतरंगत्वेन णिलोपात्पूर्वं यावर्णयोरित्यस्य दुर्वा
रत्वेन फलाभावाच्चेन चाकृतव्यूहपरिभाषया नेति वाच्यं स्यानिवद्भावस्य दुर्वारत्वेन निमित्तवि
नाशाभावात् न चाग्लोपि ग्रहणसामर्थ्यादीदृशो विषये न स्यानिवत्त्वमिति वाच्यं अग
ग्लोपे ग्लोपेपि अजादेशो अजादेशो नेत्यचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकृता निर्णीतत्वात्
तस्माद्वर्णग्रहणं न्यायप्राप्तार्थानुवादकमित्याशयः एव भाष्यस्येत्यभिप्रेत्योक्तं भाष्ये प्रत्या

ख्यातमिति। अन्यथेति कार्पिणोनिमित्तत्वेनाग्रपणोसन्नवेणा। तिसत्तम्याग्रपणोचेत्यर्थः। न्त्रा
दिमाँप्रदाधिषनीत्यादिकें अत्रगुणानिषेधेधिसशाद्ध्स्यद्वित्वेककारस्यानुपधात्वाद्गुणो
नस्यात्तस्यादिति। सप्तमीपक्षेतु क्ङशब्दस्यैवद्वित्वंस्यानस्यादेवाचाऽभयथापिप्रकृतरूपासि
द्धिंस्यष्टेवेति दिक्। तद्भाववभावितेतिंषष्ठ्यंतत्रैनिमित्तत्वाभावेनस्यानिवद्भावाप्रसक्तेरोहादसु
क्तेंकार्यमनुभवन्नित्यर्थाभावेंस्थानंस्यादितिदुर्दमेवभाष्यमत्रार्थप्रमाणंज्ञापकादितिं। त
चसमार्तेत्यत्रतस्यचाणित्तार्थ्यंतावन्मात्रार्थत्वेद्वित्वेपवदेतंनचास्तिचिह्नद्भावस्यसिद्ध
त्वापत्तिः प्रत्ययलक्षणेनपुनर्द्वित्वे अकृतव्यूहपरिभाषयाद्वैधमित्यादिसिद्धेंत्यभावा राम
तवस्तुतोद्भावादंगादित्यत्राग्रहणेनास्यांगत्वाद्धारणादंगमित्येवसमार्तेत्यस्यसिद्धिः। २५

उदितिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेनेत्यर्थः ॥१

तिभावः सिद्धावपीति व्याख्याने विनेति अल्लोपस्यापि निमित्तत्वात् पिपठिषीति अपरविधाविति
वक्तव्ये इति अचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमेतत् सिद्धान्ते तु प्रत्याख्यातमेवतत् हलो
नन्तराश्छिद्रमवाचिनेति छिद्रं हलन्त्वाक्रान्तवर्णाल्पकालः समर्थात् सिद्धान्ते बहुहेफला
भावात् प्रत्येकमिति समुह विवक्षायां द्वन्द्वापवादैकशेषविधानेन हलइति निर्देशात् साहित्य
प्रतीतेरपि समुदाये संयोगसंज्ञा न च द्वयोर्नेस्यादिति वाच्यम् हलौ च हलश्चेत्येकशेषात् इधि
धातोः कित्वविधानात् ज्ञापकात् अन्पृथ्व्यासंयोगादित्येव सिद्धौ किं तेनेत्यप्याहुः तत्त्वचिन्त्यम्
स्त एकत्र अन्वयमात्रेण साहित्योपपत्तेश्च तदुक्तार्थेमानाभावात् पं चानामेकत्र सत्त्वे एवा
पतेश्चेत्यप्याहुः मुखनाकारणात्स्मुडिति अधिकरणात्स्मुटि भाष्यस्वारस्यात् प्रासादवासिन्यायो

कौ॰ ति॰ पन्नासातं नपुंसकमितिस्त्रीत्वेहिवाचनीकरतिस्यात मुखनासिकेतिमध्यमपदलोपीट्टत्रासनयोरितिसूत्र समासः
स्यभाष्यप्रयोगादेकवद्भावस्यानित्यत्वात् द्वंद्वोपिस्याधुरित्याहुः नासिकात्वमप्यस्तीति अत्र उत्पादेरीगारम
ल ४६ नासिकत्वात् कोचैनासिक्यपदेनग्रहणस्संभवतीतिभावः पार्त्तीच्छद्रदरितिकिंचैवं निषेधोक्त्यर्थः मका म
२८ रयुक्तचवर्गाद्वितीयस्यसत्वेनतिषेधाभावात् एतेनप्रतीपादितिपाठस्यसत्वान्नेदंसाधकमित्यपास्त॰
भाष्येतथापाठेपिहुतोनथो वपाठाच्चंजकाद्धयेति अत्र नचिवेति द्वित्वेनेतिभावः नचपमानामकाराम
ोपाठादवत्वात्दनाचिच्चेतिनिषेधः स्यादितिवाच्यम् उक्तेषित्वावचनसामर्थ्येनैवतत्रप्रवृत्तेः छांद
सत्वाच्चेत्याहुः हित्वोत्तांपमइतितुयुक्तम् अत्रतिपत्तिरेवेति अन्वर्थत्वेननकारादिप्रतिपत्ते श्छिंत्स
मितत्पंक्तइत्यत्रेतिवत्वस्यासिद्धत्वाज्झल्परत्वंतुल्यास्यं अत्र सुद्दोपगरितिं अत्र तन्मात्रसर्ववत्वका एम ४६

मपेत्यार्थास्मनोयुंक्तेविवक्षया ए नः कायाग्निमाहंति सप्रेरयतिमारुतं सोदीर्णोमूर्ध्न्यभिहतोवक्त्रमापद्यमारुतः वर्णाञ्जनयते ५

त्रिरि

व्यक्तिरौकैवेतिव्यक्तिस्फोटपक्षेव्यक्तेर्नित्यत्वादभिव्यक्तेर्नतूत्पत्तिः कत्वादिजात्यंगीकारेतुव्यक्तीना
मनित्यत्वादसनमुत्पत्तिनाशयोः केपटविरुद्धमेतत् अन्येनेति एतत्समानार्थकेपटंडप्रत्ययस्यक
र्त्रर्थत्वेनदूषयन्नाशयमाणस्तुमतः तथाचेति स्थानसादृश्यपेत्वौपाधिकं चेदमादायपरं एकत्वं क्वचिद्द्वि
तमितिग्रहैकत्ववदविवक्षासादतन्न आह तदितीतेति एते चेति वर्णाशाद्बुनात्र ध्वनिरुच्यते अतएव
पूर्ववर्णानामितिपक्षेरुचिंमनसिनिधायतदभिव्यंजकध्वनेर्वक्तुमुक्तं एतेनात्मावुध्यासमेत्यार्था इति
शिक्षाविरोधश्चिंत्यमेततइतिन्यपास्तं स्वार्थेनुप्रहाना इति विवृतएवतस्मिन्नपदोपीवर्तमानाः श्वा
साभवंतितदनुप्रदानमित्याचक्षतेवर्णसमाम्नाय इति अल्कमूत्रेकारे विवृतं पठित्वाल्
कारईषत्स्पृष्टपठनोपरत्वाद्धुः आकारप्रतिषेध इति द्विवचनातेनसमासः भेदाधिष्ठानत्वात्त

नाज्झलौ

हरे आगच्छेत्येतद्धारणेन पूर्वत्र चरितार्थत्वान्नत्वमप्यस्मिन्निति चिंत्यमेवाशुद्धम् इत्यर्थः १

कौ०ता० र्णसंज्ञापाः अभ्युपेत्येदमिति रदंशः रामनचूत्वादित्यादि निष्पन्नमिति नलदसंस्कारोपर्येगिल
त्वसंस्कारार्थंहि सवर्णसंज्ञास्यापवादविषयं पर्यालोचयतीति भावः वो धानुपपत्तिरिति साधुत्वज्ञा
२७ नाभावादिति भावः हृष्टिाचेत्सुत्वमिति पूर्वसूत्रे अत्रातितत्प्रकरणसामर्थ्येनाप्यसत्त्ववारत्वाच्चि
२७सं त्यमेतत् इति चतुर्थमाह्निकम् ईदूदेत् अद्रेहायेति रदंच व्यक्तिपक्षे एकाराभिप्रायेण जातिपक्षे
सर्वाभिप्रायं व्यावर्तयेदिति व्याहतिः इह निवृत्तिरग्रहणमेववान्नयापमिति ईदूदंशे गुणांतरयु
क्त्यग्रहणात्वभेदकपक्षाभिप्रायेणेति भावः जातिपक्षमभ्युपेत्यापि दूषणांतरमाह जातिपर
इति दीर्घत्वव्याप्यईत्वादेरिति क्तकार्यं गीनैकामतेनेदमंविवक्षितेति गुणांतरयुक्तेत्वभेद एम
कपक्षाश्रयणमिति भावः अन्येनेति प्रगृह्यप्रकृत्यैतत्पनेन कल्पनापेक्षेपेतिन्मूलकप् २७
न

येतिबोध्यं विशेषापेक्षायामिति· विशेषोपस्थापकत्वाख्यरूपप्रमाणापेक्षया द्वैःशास्त्रस्यासिद्धत्वात्त्वेन २
गुणःकृतात्मसंस्कारःप्रधानोपकारो महते प्रभवतीति न्यायेन १

वेत्यासिद्धमितिवचनबाधापेक्षया सामान्योपस्थापकत्वकरणारूपस्य दुर्बलत्वात् शास्त्रासिद्धत्वेति·
पद्यपि शास्त्रमंतरंगत्वात् प्रवृत्तं प्लुतश्च जातः द्विमात्रस्य चाभावः तथापि शास्त्रेन प्रवृत्तमिति बुध्या
प्लुतत्वबुद्ध्यभावात् द्विमात्रबुद्धिरिति भावः क्रियत इति एतेन वस्तुत इति पदे प्लुतेन स्थानिनो विना
शात् प्लुतासिद्धत्वेपि न दीर्घाश्रयापायप्रसंग इति परास्तं समाहितमिति दीर्घाभावेति शेषः इति स्थि इती
त इति एकतापत्त्य एव सकललक्ष्यसिद्धेरिति शेषः ईदाद्यंतमिति नन्वद्वयोः प्राधान्यात् कथं प
रस्परं संबंध इति वाच्यं गुणानामपि प्रधानस्य भूप उपकारार्थं परस्परसंबंधस्वीकारात् प्रधानोप महत् २
कारकत्वकुमार्यंगारमित्यादौ संज्ञा भावः त्र्यरसोप्लुतात् प्रागेवेति प्लुतस्यासिद्धत्वादिति भावः न
च प्लुत इति प्रागभूतप्रगृह्यसंज्ञाया प्लुत[illegible]नपतनपनासम्भवात् प्रगृह्यत्वादिति भावः संज्ञाया इ

अक्विधित्वेन प्लुते १

१ अप्रगृह्यस्येति· अनुनासिकविधेयकत्वात् प्लुतस्य संज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वात् संज्ञाया अप्राप्त्या अनुनासिकत्वाभावादिति भावः
यावद्बाधमित्यनेनारुचिः पर्युदासार्थे यदीदं शपक्षमाश्रयणीयं तदाप्रगृह्यस्य वापि प्लुते कृते तस्यासिद्धत्वात् संज्ञाया
सिद्धात्मप्रवृत्तो वक्तत्वः प्लुतस्य प्रगृह्यत्वात्मक[illegible]सत्त्वात् प्लुतयोः पर्युदासइष्टा सिद्धत्वात् पर्युदासः सुलभ इति भाष्यरहस्य

यत्पूर्वसंज्ञाप्रवृत्तिं विना नैव मात्मलाभ इति तदेव पूर्वप्रवृत्तसंज्ञा फलं वाच्यं अनुनासिकप्रवृत्तिस्तु पूर्वसंज्ञाया अप्रवृत्तावपि लभ्यत इति न सा पूर्वसंज्ञाप्रवृत्तिफलं। संज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्तावप्यनेन सति संज्ञाप्रसक्तौ नीतिति लभ्यते।

२ अपादे शाइति। परत्वादिति भावः २

व्याप्यादिति। अननुनवदुपाक्षिप्त इत्यारंभाच्च। १

कौ० तिं तथा चैनेनैतत्संज्ञाया अस्याधारणं फलमिति भावः यथोद्देशपक्ष इति कार्यकालपक्षाश्रयणे तु ल

४८ तद्ग्रहणाद् उत्पन्नादेशमादित्वस्यैवाप्राप्तिरिति सामर्थ्यात्स्वासंधावाभावः सूपपदं इति वोध्यं अणोऽप्र

२८ गृह्यमिति वस्तुतस्तु अणोप्रगृह्यादेशोऽनुनासिक इति न्यासेऽप्युक्तः। औत्सर्गिक इति त्रिपाम

स्तु केचिदाहुः दोषवारणं तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् अत एवानुनासिकसंज्ञासूत्रे प्राण्यन्तं।

८ नाजानंतर्य इति उत्तकालप्रवृत्तिकेऽभावादावनंतर्यसत्वात् पुनः अप्रगृह्यादिति विप्रतिषेधेपामेवेति

तियमादिभावः निपातं सिद्धकांडस्यमिति असिद्धकांडस्यं तु प्रबलं इति भावे सिद्धमेवेति भावः प

रैकः समीप इति व्यवहितस्यापि समीपत्वान्नयाय्यापाद्यत्वमेतदिति कश्चिन्नन्व्यत्समीपवाच्यं तत्र राम०

दादीनामव्यवहितसमीप एवशक्तेः अत्र चेदमेव भाष्यमतोऽत्रातस्येति सूत्रस्य भाष्ये च मानं है ४८

प्रगृह्य तम्प्रयुक्तेति। पर्युदासे प्रतियोगिसमर्पणद्वारा प्रगृह्यसंज्ञाया निषेधरूपविधिसंस्पर्शः प्रसज्यप्रतिषेधे पर्युदा

सेनु प्रतियोगिसमर्पणद्वारा। अनुनासिकप्रवृत्तौ तु न च प्रगृह्यसंज्ञाया बाधिस्पर्शः।

[illegible]

ननु गोभ्यामित्येतद्घटकगोदलस्यानुकरणे वलोपस्य वैकल्पिकत्वेन प्राप्तौ ह्रलिः सुयोजेति चेत्.२ वक्ष्यमाणत्वादिति· इदमोऽन्वादेशे इत्यत्र·१
फलविरोधेनेति· संज्ञाविकल्पस्वरूपे एतत्पर्थः· विषयभेदेऽपि उद्देश्यभेदे पि· ननु नुम्नुडोरागमपि भेदादेकस्य कार्यद्वयमाह एव एव रोधम
फाज कोनन्तु फलभेदद्वैतिचेषम्प्याह आह अर्थाधिकारे ते· तदंशार्थक्रमोत्पदमनुवर्तनेन इत्यर्थः निपातनग्रहणमात्रं म तात्पर्यग्राहकसत्वात्

निवृत्तमितिभावः·

त्वत्र्याग छेतिदूराद्धूतत्वाविवक्षायामिदंतत्रहिप्लुतोदुर्वारः स्यादथवांकांतत्वाभावान्नप्लुतःत्र्यो
ततनप्रवर्त्ततद्रतिएतेनगोभ्यामित्यादौघटकस्यगोत्तत्स्यानुकरणेननद्गतिरितिकस्यचिदुक्तिः पराः
स्तालोपस्यदुर्वारत्वात्तल्लोपस्यवैकल्पिकत्वाच्छूपमाणप्रयोगेनस्वतिरित्यप्याहुस्तन्नप्रकृतेः स्था
दिवत्तलपस्यतल्लोपस्यचविरहप्रयुक्ताप्राप्तपदस्यैवतन्निदेशेनप्रत्तदेतेभ्यइत्यादावविवक्षकृति
सत्तावोधनेपिस्वादिप्रत्ययादेर्वोधनस्यकर्त्तुमशक्यतयातिदेशुमशक्यत्वादितिकेचितत्र्योका
रांतस्यसंज्ञित्वाच्चेतिनचसंवुद्धिग्रहणाभावेत्र्योदंतनिपातस्यैवतोविकल्पः स्यादितित्व्रप्रवा
दत्वेनविप्रतिषेधोक्तिःसंगतावचनिपातग्रहणाननुहतितात्पर्यग्राहकोतेवसंबुद्धिग्रहणस्य
युक्तेतिवाचंत्र्येद्दहणोक्तत्वोद्दहणानुहत्येवसिद्धेपुनरोद्ग्रहणेनतदंतनुवृत्तिसिद्धेरितिभावःनचे

निषेधसमर्थ्यादिति·

ओत इति ह निंप्रत्ययावधिकपर्वत्वस्यातिदेशेन प्रत्ययादिवोधनानुपयोगाद्ब्रलिः सुयोजेत्याहुः
प्रकृतिवत्त्रिविशिष्टधर्मस्य प्रत्ययत्वादिलोपसामान्यलोपस्य प्रकृतिधर्मत्वाभावात् तदतिदेशेन कर्त्तुमशक्यत्वादिति केचित् तन्मतं भाषायः

कौ० वमाकडारव्यतिरिक्ते संज्ञानामबाधकस्योक्तत्वादित्यसंज्ञातं ज्ञापकस्याविशेषविषयत्वेन संज्ञाभे सरत्वा
दविषयत्वात् इहच संज्ञायाएकत्वात् समावेशोपि विकल्पफलस्य दुर्वारत्वाद्वं नह्यनेनाभावस
१९ हिताप्राप्तं संज्ञा क्रियते नित्यादिपदाभावात् न चेति शब्दनिरपेक्षत्वाद्दानेनैव भाव्यमं निपा ओतरंगत्वा
२१ तसंज्ञासापेक्षत्वेन समत्वम् अंतरंगत्वे तु बहिरंगस्य दुर्वारत्वाच्चेत्यलं न चानेन वैकल्पिकाभावे नित्यवि
धिर्दुर्वार इति शाब्दत्विति इतरेतरोऽदित्यस्य निपातात्तिरिक्ते संबुद्धावित्यस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावादि
विकल्पस्य तिवाच्यं परत्वेन विकल्पप्रवृत्तौ अभावपर्यंतमपि स्यं ख्यापाराज्जनित्यविधेस्तु दभावे अप्रासंग
च्च संबुद्धिग्रहणमेव ज्ञापकम् अत एव न परिविभाषासाकांक्षेद इति निषेधीयोभयत्र विभाषेतिसं एम
गच्छते अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारतापत्तौ सा दुर्लभा स्यात् ॥ १९

ऐक पद्ये नैवेति · अवांतरपदत्वे ऽनग्रहस्त्व वश्यकत्वादोरूवसमुदायादिति करणं तस्मात् आइ ती तिपठेयुरित्यर्थः तेन चिंत्यमेव चिंत्यं ·

साकांक्षत्वे विषयेयद्योगो विकल्पानापत्ते श्चेतिस्पष्टं चेदं नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये न तु उभौ इति उभाएका गी
ग देशात्वनभिधानान्नास्तीति भाष्याशयः समाद धेंतेति श्राउ नाडो रेकादेशस्याप्य संग्रहापत्तिः लाक्षणि
कत्वात् तत्र याच सूत्रे वैयर्थ्यमेवं एतत्सामर्थ्यात् परिभाषाया अप्रवृत्तौ तु अदोभव दित्यादि [illegible] भाष्यस्या दोदोषइति
प्युच्चयता युक्तं एवं ओषुयातमित्यादौ पूर्वेणासिद्धत्वात् तस्मात्तु ष्ट्वं क्रममनुच्चयइति ओ ईतीत्यादौ ति · भु
वे समासएँति कर्तुं शक्यमिति चिंत्यं पष्ठेव रूपामइति आदेच उदेशौ इति सूत्रे उपदेशग्रहणं तामकं
वर्णग्रहणोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेनो किंच यदि वर्णप्राधान्यप्रवृत्तिःस्यात्तर्हि ज्ञापितेप्युपदे
शग्रहणस्य वैयर्थ्यमेवस्यादिति उपदेशग्रहणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते न तु पेवर
वर्णग्रहणे अप्रवृत्तिरिति भावः चिप्रत्यये तितेनान्यत्रानि यमाभाव इति भावः अतएव तु वर्णैरवादि
तिस्पष्टकृतापराकृरग्रेग्रयवितेध इति उपदेशे एजंतस्य धातोरिति वर्णमात्रं · अभ्युपेत्ये २ ए

कौ० गाणारस्य दृष्टो कुंडले भवद् इति पस्पशायां भाष्ये यत्तु तत्रेति केचित्तु अपमत्र के पदाशयः ह्रिविष्ट हल्सोपादा
नेएवेयं परिभाषापरं तु पदकार्य एवेति अन्यथा सांतमहततरत्वस्यापि गौणत्वेनापत्तिः तथा चामहान्म
३० हाभूत् इत्युइमाइत्यादि भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः अमहान्महानिति वाक्ये ह्यवश्यं महत्पदस्य तत्स
30 दृशेल दृणा अन्यथानत्वापत्तेः अत एव महच्छब्दो महत्पेव वर्तते इत्यर्थको महान्महत्ये वव
र्तते इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते अन्यथा असंगतिः स्पष्टैव अत एव त्वङ्वतीत्यादावादेशः इत्याहु
सान्तपुम्मदीत्यादावप्याप्तेः महानित्यत्र दीर्घस्तु भाष्यप्रामाण्येन गौणमुख्यन्यायानित्यं गोम तपा
तीभूतेत्यादौ पुंवद्भावाभाववदित्याहुः अर्थाधिकारे गौणतिनानुपूर्वं सूत्रे प्रतिपदप वितानं आयह गौणार्था एम
धिकाराभ्युपगमाच्चानिष्टः अभवतई भवदित्यादौ पूर्वहल्त्रे गौणप्रयोगप्रसंज्ञानापत्तिः न चेष्टापत्तिः पू ३०

अ

२ पटोऽत्रेति संबुद्धिनिमित्तकइति किं उमो ... इति उञः उञ इतीति प्रगृह्यः प्रकृत्योत्त्व तदा प्रगृह्य
एतेन च पूर्वसूत्रे यद्याकृपं चिन्हमाह उञस्त्वप्रतिपदोक्त इति भावः २ स्योञो नित्यस्य २

ई

वेस्तूत्रे चैवं प्रतिषेधवार्त्तिकारंभेण प्रगृह्यसंज्ञापारष्टत्वानुमानात्त्वतत्राह त्वनाङिति शब्दाधिका
रत्वात्रापि ष्यत इति भावः [redacted] मादेश इतिं न च प्रगृह्यमित्यस्य प्रथमांतत्वादादेशेनैव संबंधः स्या
दिति वाच्यं तथा चेदस्मात्त्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकंदुभावविधानेपि योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानमन
र्थकं स्यादिति वोध्यं त्वस्मिंश्चपक्ष इतिं नन्वेतं तद्वृद्धकलापत्यमतेन प्रगृह्यत्वं तत्र हि शाकला
पक्षेइ त्यपात्तस्यैव ग्रहणात्त्वतत्राह त्वस्मिंश्चेति प्रथमांतत्वं त्वाश्रित्य प्रगृह्यत्वविशिष्टकत्वा
ार्त्तिकस्य देशविधावपि विशेषणविधेर्विशेष्योद्देश्यकस्य [redacted] कल्प्यमानत्वमेवेति भावः त्वत्य
थांऽदात्वविशिष्टत्वान्नावादिविधानसंभवेन विधेयस्यानुवाद्यत्वलाभार्थकृतं सवर्णग्रहण
मनर्थकं स्यादिति धोयं त्वर्थग्रहणेति न चार्थग्रहणाभावेपीदूदेद्द्विवचनमिति वचनमितिव
ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। १ तिङ्तादाविति अपवादाविषयतिङन्तस्यैव तिङ्पदेन ग्रहणमिति भावः वैकल्पिके इति विकल्पाविषयस्येदूदि
त्यविधिविषयस्य ... देधानुवृत्तस्य १

किंच त्वदुक्तमकारपर्यंत्वेईदूतौ इ॰ इलिवववदेत॰ २ ईदूतौ सप्तम्यर्थंतो २ निपातेति॰ कृप्पर्यंतरयेऽसर्वे वेदाध्ययनकृत्यकापेक्षयापष्ठीनत्पुरुषः पूर्वपदलाक्षणिकोपिस्त्रीकृतः पूर्वपदस्येदंत्रिबोध्यं॰ ४

नाया सा

कौ० दीदूतौदसप्तमीत्वार्थ्यस्यामित्यर्थापत्तोसोमोगौरीत्यत्रनस्यात्तंपथ्यीत्याद्यावेवस्यादितितस्यचाणतोर्था कौइदंतौ

कथंसामर्थ्यापवर्गाणिमितिवाच्यंतथासतीदूतौ[illegible]रत्येववदेतंईदंतमूदंतंचपत्तसप्तम्यंतंइत्य

३१ र्थेनसर्वसामेजस्यात्तंतहत्स्वार्थोजहत्स्वार्थयोः फलेक्यानुरोधेनचसप्तम्यर्थत्याघर्थस्योचि माते

त्याच्चइदमेववैलक्षण्यंपवोधयितुलघुभूतोपीदूदेदित्यत्रैवैतत्सूत्रग्रामौन्यासेतनकृतः संज्ञास्या

दितितथाचसरसीरत्यत्रैवस्यादितिभावः इत्या मे शंक्याहेतिपद्यपीकारांतेपूर्वसवर्णोसत्य पूर्वसवर्णोई

सन्निवाँविशेषस्तथापिनामकीतनूइत्यूकारांतेविशेषइत्याहुः वेदेपाठादितिसुपांसुलुगि

तिभाष्यग्रामाणपाख्यासेतरेञ्राघुदात्तपाठोप्यस्तीतिकिंत्पमेततंतत्रैइत्यादित्यस्यहतिनशु हाम० ५६

कमित्येवोदाहरणंदत्तमित्पाहुस्तन्नप्रकृतहत्रस्यभाष्यविरोधाततत्रहिसप्तम्याशाइद्वएवोदाहृ

आङाम् भावइति॰ ईदूतौचद्यर्थेइतिवक्तव्येओः सुपीरादेशःसत्रप्रवृ मेवोधयिनलेनतत्राङाम् भावप्रसक्तिश्चिंतेतिपरे॰ ३१

नादृशोदाहरणोमन्नाभावाहः वार्तिककारातानकल्पनापदेशपाठेमयिथानकल्पनेलाघवादितिप्राहुः २

णाप्यस्व इति· पूर्वपदग्रहणमुपसर्जनोपलक्षणं· तेन वाप्यामिवाचरति वापीयति रूप इत्यत्राप्यर्थान्तरोपसंक्रमात्प्रगृह्यत्वं नेति बोध्यं उक्तार्थे
ज्ञापितेपि प्रकृतसूत्रस्य लुप्तेवचनसामर्थ्यादेव प्रवृत्तावर्थग्रहणवैयर्थ्येन ज्ञापकस्य शेषित्वमित्यपरितोषाद्बोध्यः भविष्यतीति साहचर्या
दीकारांशेपि तदंतविधिरिति भावः २

त्तः सिद्धांतेविशेषाभावादुदाहरणादिकंचसेत्याहुः सोमौगौरी इत्यादावितितत्साहचर्यादीकारांशे
पि तदन्तविधित्वमिति एतेनेतद्भाष्यग्रामणाप्याद्यपीत्यादीनां सप्तम्येकवचनेप्रयोगाभाव इति परास्तं नचाना
नन्स ङित्यनुवर्त्यपर्युदासः [illegible] दृशब्दातिपदिकस्य ग्रहणं स्याद्यपीतिसप्तम्यंतेनेतिवाच्यं मंडूकानुवृत्तो मा
नाभावात् गौरीत्यादीनामनुदाहरणत्वापत्तेः पूर्वं सुवंतत्वेन साहचर्यस्य वक्तुं शक्यत्वाच्चेनचसप्तम्या प
प्रकृतिराक्षिप्यतेऽतोनास्येति वाच्यं सप्तम्यंतस्याप्याक्षेपापत्तेरत्रापरितोषमिति पूर्वग्रहण
मुपसर्जनोपलक्षणं तेन वाप्यामिवाचरति वापीयति क्विपि इत्यत्राप्यर्थान्तरोपसंक्रमात्प्रग ३
ह्यत्वं नेतिबोध्यमित्याहुः उक्तार्थे ज्ञापितेपि प्रकृतसूत्रस्य लुप्तेवचनसामर्थ्यादेवप्रवृत्तावर्थ
ग्रहणवैयर्थ्येन ज्ञापकस्य शेषित्वमित्यपरितोषो बोध्यः दाधाघ्वदाप तस्य लुप्तेवचनम
नचायं योगश्छांदस इति· आर्षग्रहणानुवृत्तेरिति भावः १

श्रुतिः द्वंद्व इति द्वंद्वो नरविम ... सोची तिभावः प्राणिदानेत्यादावपि । १ प्रत्यासत्याज ४

नित्यशब्दस्य वारे दाधाप्रकृतित्वेन कल्पितदेघेट्‌ट्लादीनां चपुत्रमित्यर्थः कार्यशब्दवादे तु आलोपहितप्रकृतौ संज्ञानर्थ

क्या प्रकृतिसजातीयेदशब्दादौ प्रकृतिपदस्याप्यर्थान्तं बोत्यवार्त्तिककृतात्पर्यं ।

को० वर्त्तिदाधाइत्यनयोः प्रत्यययोर्न ग्रहणं घुसंज्ञाफलाभावादाप्याहचपीच्चेतिभावः कृतात्वानामि

तिं इदमुपलक्षणं विकृतमात्राणां अन्यथा प्रणिघति प्रणिदयते इत्यादावपि संज्ञानस्यादिदौ रूपा दैपामेनप्र

३१ भावदिति बोध्यम् इत्युक्तमिति दोरूपस्याभावान्नस्यादित्यत्रोक्तं वार्त्तिककारेति प्रत्येकं वा क्यार्थ कृतपद इति

नामप्रकृता पर्यवसन्ने प्रकृतिशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात् प्रकृतानां च संबंधिनामुपस्थितौ सत्यां प्रकृतानां नि प्रसा

राकरणेदाधामेवेति पर्यवस्यति न तु वाव्योर्यं एतेन प्रकृतिशब्दान्वयापदाधाशब्दे विभक्तिविपरि

णाम इत्यपास्तं गौरवात् वार्त्तिके सूत्रपदानि नानुवर्त्तन्ते इति तु वासुदेव धनमात्रं वा हतजंधयोरि ग्र

त्यादौ पुत्रपदानुवृत्तेः सकलसंमतत्वात् शिदर्थमिति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषामं राम

गाकृत्सविकृतार्थमित्युक्तमनेन भारद्वाजीया इति ज्ञापकात्प्रपरो घतिपत्तिमोरवाद्विकृतं व्या ३१

ति

शिदर्थमिति भारद्वाजीया इति यत्नीकृद्वद्वं ... सदयोर्वेवोध्यं । ग्रह्या

वृत्तिरप्यस्य प्रयोजनमित्याशयः निरनुबंधक इति तथा च वार्तिकमतेऽकृतेपि प्रकृतिग्रहणे निरनुबंधक
परिभाषा व्याहत्यर्थी गामादेत्यावश्यकमिति बोध्यं दा इति सामान्यानुकरणसामर्थ्यात्तन्मतेऽत्र स्या
प्रकृतिरन्यथा दो धा इत्येवं वदेदिति कश्चित्तन्न धा इति सत्यां च तस्यां दो इत्यस्येव ग्रहणं स्यात् प्रणिदा
पयतीति त्वत्र पुकि कर्त्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वात्तदा कार्याभावाद् घुसंज्ञा न प्रवर्तते कृते तु दारूपस्यान
र्थक्यादप्राप्तिरिति चिंत्यमेतत् न चैवमपि णत्वस्यासिद्धत्वात् पुकः पूर्वमप्र[illegible]तेस्तन्निमित्तम्
तद्घुसंज्ञाया अपि फलाभावादप्राप्तौ पुकि घुत्वेप्यनर्थकत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वाभावादप्राप्तिरि
ति शंकाशयः तत्रेति धातूपसर्गयोः कार्यस्यांतरंगत्वात् पुकः पूर्वं दा धा इत्यनयोरर्थवत्त्वेन तं प्रत्यु
पसर्गत्वसत्त्वाच्च ततः पूर्वमेव णत्वेन तद्रूप फलस्य सत्वाच्च संज्ञा तदे[illegible]दित्युत्तराशयः न च

ण घु न

कौ० कृतव्यूहमपीभाष्ययानपूर्वंणत्वप्राप्तिरितत्र्याहपुग्विशिष्टस्यापीतिंपदाणामाइतिन्यायपादितिभावः
वस्तुतस्तुयुकिकृतेपुकोदाहरूपांतावयववत्वेनदाग्रहणेनग्रहणेनग्रहणात्तुविशिष्टस्यैवग्रहु ग्
३३ 33 संज्ञेतिनकश्चिद्दोषःप्रणिदारपतात्पत्रतुनरेफःसमुदायावयवइतिनतद्ग्रहणेनग्रहणंयदा मत्
गमाइत्यस्यचप्रमुद्दिश्यपाणामाविहितास्तद्ग्रहणेनगृह्यंतेइत्यर्थः इदंचैतत्सूत्रस्यभाष्यप्रामा न
णायात्वाभ्युपगम्यतत्त्वाङ्गुःग्रहणादितिघुसंज्ञातःपूर्वपरत्वाच्चपुगितिभावः सूत्रकारेतिभाष्यरीत्या
५प कृत्करीत्याप्यदोषएवंचभयमत्तेपीतिंभाष्यमतेपिप्रयोगस्यानामेवानुकारणात्तत्रत्रस्यथाण
त्वविधायकेप्रकृतिग्रहणापकर्षणेनवार्तिकखंडनेनसंगच्छतेन्त्रात्वायोगादितितथाचाव गम
दातंमुखमित्यत्रतत्वायत्तिरितिभाष्यंनवतर्हिदारूणाभा[illegible]वात्कथंघुत्वंकथंवातन्निवर्धनं ३३

न्यव्यतीहारेणाविस्वयोगान्येऽ एवग्रहणमिति ३

णत्रि

तत्वमितिवाच्यं दोदद्घोरिति धे णित्वत्पर्थाद्धाग्रहणादनुवंधप्रयुक्तोपदेशेजंतत्वाभावेप्यात्व ए

प्रवृत्तिरितिज्ञापनात् नेनुवंधेति अतएव धेङादीनामात्वं अन्यथोपदेशएजंतत्वाभावान्नस्यात् इत्या

हुः इतिं एवहिंसतिव्यतीहारइतिव्यर्थं मेङो व्यतीहारादन्यत्राप्रवृत्तेः तस्मात्केयरोक्तमेव रमणीयमि

त्याहुः अतएवज्ञापकाद्व्यतीहारादन्यत्राप्यस्यप्रवृत्तिरिति तुतत्वं काङ्क्षीगाणांवेतिवर्णग्रह वे

णोलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषापा अप्रवृत्ताविदमेवनिपमसूत्रं ज्ञापकमित्यर्थः केचित्तु उप

पएचू देशेपदं एवंतदंतमिति व्याख्यानेपकारलोपे कृतेपि भविष्यति उपदेशेय देशंतमिति व्याख्या जं

मी नेत्राह अथवेति भाष्यं व्याचख्युः अनुवर्त्तपतीति रुदं च ज्ञापकं वार्तिकमते तेनेजंतस्यात्वा

भ्युपगमात् भाष्यमते त्ववदानासिद्धार्थएज्निमित्तप्रत्ययेविवक्षिते आत्वमितिमिम्यतुरिति

कौ० व्याहृत्याचारितार्थ्यात् तदाप्रकृत्यर्थैकदेशत्वमाणेनन्तद्वत्वपत्तुमत्पुपदेशग्रहणेऽुपदेशेऽएवंतत्त्वासंभवात्साम
र्थ्यात् तत्र सतितु तस्मिन् तद्विशेषणत्वे पूर्वेणैव सिद्धत्वात् सामर्थ्यादित्यत्पदेऽतर्त अत एव भाष्यकारेण
३४ मन्यत इत्युक्तं दाक्षितैः अत एव तत्सत्वात प्रातिपदिकानामेत्वं स्यादित्याशंकाया धातोरित्यधिकारात्
समाधायाऽनुपपत्तिपक्षमभिप्रेत्य प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्युपदेशग्रहणसमर्थतामादायसिद्धांति
हि तं सूत्रारंभमारोपैवतदुक्तं भाष्ये तत्र वधोधात्वो ह्याप्रवृत्तत्वेनार्थीद्व्यवस्थापकत्वाद्वंत्रघातवत्
द्वि॰ त्रि॰ संभासेनयनमिति दारिद्रातेरिवर्णात्तलक्षणास्याचोऽभावोप्येकग्रहणप्रयोजनमिति हि हि य स्येति स्म॰
२ किंचै सूत्रे कैयटः स्यानेवेति यदुक्तरीत्यादित्वग्रहणेति देश्यसूत्रे एकग्रहणेऽपि कर्थसमासं नयनस्य ३४
चारणामित्यपि दूषणं बोध्यं व्यवहारा इति बुद्धिपरिकल्पिततत्तत्सदृशद्वितीयाश्रयः प्रथमव्यप
द्वितीयत्वाद्यनधिकरणत्वरूपं प्रथमत्वं प्रचारो बोध्यं॥

गोणा इति पुत्रांतराभाव गर्भध्वंसासमानकालीनत्व आगमनध्वंस प्रागभावानधिकरणकालीनत्व मादायेत्यर्थः ३
इदं मात्रवलादिसंबंधस्यकल्पनयाप्रकृतेनसाधेनानाभावादिति भावः ४

टेष्टा इति भावः धात्वर्थवत्त्वं तु अनंतर्योगविषयस्य पचौदं प्रयुज्यमानेहूपमवयवई इत्यभिप्रायेण ।
एवमनेकप्रयोगविषयस्येणः एकोयमिकार इत्यनन्यपदार्थं कल्पितौ यद्यापि कल्पितार्थविशि योधा ।
ष्टस्येणो निरर्थकोयमिकार एकोवर्णपद इति निरुक्तेरीतिं सामर्थ्येतेत्वादिव्यवहारवदिति भावः मिचो
लोपमितियमरमनमामित्यवलादेरपिदृष्टो विधानाच्चिंत्यमेतत् इति कश्चित् तन्न हदादिस्य इति
नैवलादेरित्यस्य संबंधसत्त्वेन मध्येपि संबंधस्यैवन्याय्यत्वात् अतएव सप्तमे भाष्ये एकाचस्तोवली
ति चेति उक्तं कैयटेनेतिं उरणरपरसूत्रे भाष्ये एवमेव अनर्थकस्येति नानासमुदायांतर्गतनिरर्थ
केकारसमुदायस्यापमेकइकारस्तादृशोवर्णपदवइति दिगिति किं च यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनतत्ति
ष्ठतितथापिणोणत्वान्नेतियस्यभ्रांतिस्तं प्रतिसूत्रारंभ इति पूर्वग्रंथविरोधः कुरुतेइत्याद्यर्थे कैयटस्य ।

व्यवहारहेतुभूतात्यासत्वेपिनव्यवहारस्येदृईनीतिज्ञापकसिद्धस्यानर्थकसाधारण्यादनर्थकत्वादितिदस्यभ्रांति
संप्रत्येकोदिवत्सूत्रारंभ इति कैयटाभिप्रायाधारितं एवं ग्रंथविरोधोनचास्ति प्रतिसूत्रमारंभणीयं ।

मनयारीत्या१ ओं१ ष्पा तादृः१ त्महृगं३ भिन्नावः२ हृ

कौ॰टी॰ सूत्रस्यार्थं तंप्रत्यायकत्वादित्यपि दूषणं वोध्यं तरप्रमयनघात्तारइतिं धातोर्कादोरवितिहृपंसा त्पपिमुरेण

यो रि त्रि हृचर्यणोति कल्पपाप्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषयाचेत्यपि वोध्यम् अन्यथेतिं प्रत्यययोरपि घस्तहा

३५ पातत्साहचर्याद्रूपकल्पयोरप्रत्यययोरवस्यादित्यभिप्रायेणोदंहृपूपुयेतिसमासइतिपूर्व

35 पदस्यतत्सदृशोलाक्षणिकत्वेनसामानाधिकरण्याज्जरतीयाहतिर्जरदाहतिर्वत्स्त्रियाःपुंव रित्रि

दितिपुंवद्भावोनजातेश्चेतिनिषेधात् उपमानानीतिसमासस्तुनन्वाहतिश्चाह्यस्योपमेयवाचक

त्वेपिसाधारणधर्मवाचकत्वात्साधारणधर्मोह्यत्रविसंलत्वादिनांन्वाहतिरवपवसंस्पा धु

नेमहिषीयाहस्त्वमहिष्याहतिसदृशोलाक्षणिकःविशेषणमित्यस्यापिनप्रवृत्तिःतत्क एम

कौंडिन्यत्यायनेनोपमानव्यतिरिक्तस्यैवविशेषणस्यग्रहणात् उपमानसमासेत्रपुंवत्कर्म ३५

सामान्यापेक्षः अकृतिरतासंकेतिमानपेक्षः विशेषेति लोकेयथामद्रेहेगोपाल इत्यपे शिशुर्ईयरनिसंकेतसत्वेसंकेतज्ञं प्रतिगोपालमानयेत्युक्तेपउज्ञानीये संकेतस्तज्ज्ञानी
यसंकेतान्तरविषयोअपत्यमेवहित्वाकाउकआनीयते यष्टिहस्तव्याकृतिस्रूतेतत्संकेतसाधा अत एवानभिज्ञं प्रतिगोपालपिसुक्तेयष्टिहस्तस्यानयनं एवं प्रकृतेसंकेतस
त्वेपिसंकेतविषयस्यग्रहणं लोकेसंख्यात्वेनहादीनामप्रसिद्धेरलंहार्थमेवसंज्ञाकरणं ग्रद्रेशेशुसंख्यापदत्वर्थेतः शाकृत्यग्रहणं संख्यापदवलांचसंकेतितासंकेतितयोः
एतेनकृत्रिमात
राभावादित्वंचेस
पिस्यपास्तं न्या
यसिद्धेपिलाप
कमप्याह अस्ति
चेहेति· अन्वर्थ
संज्ञावलात्संख्या
नवरसीभूता
र्थग्रहणं ग्रद्रेशे
शुनत्वात्सेव प
उगणत्वेशिनिअ
ग्रहेसिद्धेतद्ग्रह
णपार्थः इतिभावः·

धारयेत्यस्पदुर्वारत्वाच्च उपमानसमासेपिकर्मधारयत्वंणीकारणात अतएवमन्गवचपलेत्यादौपुंवद्भा म
वः दर्शनीयापतितीर्त्तिमादौलद्वारासत्वेपितपुंवद्भावः वृत्तौवृत्तेः प्रोक्तसमानाधिकरणएवतत्प्र
वृत्तेः अत्रचव्याख्यानमेवशरणमित्याहुः स्वार्थिकत्वादितित्वंच प्रकृत्यभिहितार्थद्योतकत्व
मंतथाचप्रकृत्यासामानाधिकरण्यस्पष्टमेव स्वार्थिकाप्रकृतितोलिंगवचनान्यतिवर्तन्तइत्री मे
त्वंच [illegible]पूरणप्रत्ययांतोत्तरपदइतिपूरणप्रत्ययांतस्यार्हपूर्वपदत्वासंभवादेवंव्याख्यानमस्मा
ताथरन्तदात्तत्वस्यादितित्र्यादीनामभावात्रूह्यत्सुपोतमित्यस्याप्राप्तेरितिभावः सत्रकारोति
वस्तुतः सूत्रमतेमूर्द्धन्यापदानुवर्ततेत्तत्रसत्वेनकथंचिदितिअत एवद्वावितिसिद्धेमूर्द्धन्यप
देसार्थकंतत्फलंतुलाक्षणिकाविसंपादनमेवंणग्रहणंतुविधेतस्वोधनद्वाराणपस्यणनित्य १७
नविति षष्ठीसमासांतरस्यपुंस्त्वाच्चेतिभावः वहुगणवतुडति डतीति वतसाहचर्यान्नडतिरपिनद्विगएवनतुपानेडतिः ४
एअष्टनोपितस्मादिति· तेननुट् अष्टइतिवेति आतोलोपः अष्टाभिर्वनुं पियाष्टा इत्य
पीति सावितिरूपं नत्वापिविकल्पितत्वादिति दीर्घादितिज्ञापकात कथंचिदिति २
४ दाह उन्नरेति अर्हत्यर्थात्परेष्विति· नमधीष्टइत्यादिषु ४

विशेषपदत्वेनेति॰ गोपालेभिसंज्ञकुरणमगोरक्षकपिंड संग्रहार्थं नत गोरक्षकत्वं विरासार्थं॰ एवं षष्ठ्यनुरित्यत्रार्थत्वेनेति कर्मव्येज शक्तिनामसि
समपापिंड विशेषसंकेतिलेने नप्रकारणत्विनशालेके तिनां नरव्याहृति नत्वसंकेतिन्नव्यापृतिः संकेतकरणस्पृनरनिरूपस्प्रमेजक कत्वात्॰ इं
अत एव प्रकरणज्ञस्य संदेहः संकेतस्य संकेतानरवारकत्वं तु ल्यन्तानी यत्वात्॰ सत्वस्य संकेतोपि [illegible] संग्रहायनत्वेकादिविरासाय॰ १

कौ०री० त्वज्ञापनार्थं तेन तदुर्भवानीति सिद्धमित्याहुः भगवानाहेति अभ्यास तङ्च्लमेवतु कोऽसीति वार्त्तिकं त
त्रैत्वतु कोऽसीति विषयनिर्देशोनर्थक इति भाष्याशयः पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्यनभ्युपगम्येदं तू
पलक्षणस्यापीति यदा किं चिह्नं [द्विष्टं] वर्त्तमानतया प्रतिपाद्यते तदा तद्विशेषणत्वेन व्यव
द्रियते यदा त्ववर्त्तमानतया तदोपलक्षणत्वेनेति बोध्यम् इति [illegible] कमसंवादीनि किंच
पदि प्रथमार्थे पि वहुव्रीहिस्तदा संख्याव्ययेत्यादि चतुः सूत्र्यानर्थिका स्यात् अमत्वर्थी
र्थमिति चेत्तर्हि मत्वर्थः षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थो वा कुतः प्रथमार्थस्यावकाशः कंठे काल इति
तित्तु ज्ञापकात् साधुः किंच ऊढरथस्यापमिति विग्रहकरणे अन्यपदार्थे वहनकर्त्तृत्वा
दिनप्रतीयेत किंच को देवदत्त इति प्रश्ने चित्रागा वामपमित्यस्यानुत्तरत्वं तच्चित्रगुः स्या

न हि मत्वर्थे भिन्नप्रथमार्थेकृ षंशेषदृ त्यस्य प्रवृत्तिः ३ नियमतो २

प्रकरणस्थत्वान्न बाधले न रवारस्येव प्रथमो पास्थितत्वात् परिशुद्धपेन प्रवृत्तिस्वरो न स्यादीर्घग्रहणं वैयर्थ्यापत्तिस्य पाठेः साक्षा
उपपादकविशेषत्वस्योचितत्वादिति चेन्न सत्सं उपादकषष्ठी विरावसगं वेरविरहमधुक तस्कर्यापः प्रथमोपस्थितत्वात्तान्यपेवोचितसान्
कृत्वात्स्वरस्यप्रतिनत्वेननेत्रापने दीर्घग्रहणवैयर्थ्यमितिदृष्टान्तात् अष्टाकाशिद्धि यात्र षष्ठ्यन्तीसे नस्वरसिद्धोऽअएवइतिसंक्षेप

३८
तथा चासंके
तिना विरासे
न तत्संग्रहे
सिद्धस्य र्थत
ग्रहणं निय
मार्थमेव॰ २
ननु कुत्रालेख
षट्स्वारएव
णाप्यतात्रा
पकुस्यास्वर

कृत्वकृ
दूरापास्तं वहुव्री
हित्वमिति॰ ४
राम
३८
[illegible]

पित्त्वापत्तेश्चेत्यपि कश्चित्तं पदविधिभिन्नेष्वपीति समर्थसूत्राद्वृत्त्या परत्वसंपादको विधिः पदवि

धिरिति प्रत्युत्पत्त्या कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादीनामपि ग्रहणं सामर्थ्यं चेतरानैरपेक्ष्यं समर्पितं नेतरानिर

पेक्षैर्व्रीहिभिर्यवैश्च यागसिद्धिः इतरच्च सजातीयमेव ग्राह्यते तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नाना सा

धुतेत्निति दाशयः अत्रेदं वक्तव्यमन्त्राहतौ मानाभावः परत्वापादकत्वे पविधेयं पदसंपादकत्वा त

भावेन त्वदुक्तार्थकपरिभाषाप्रवृत्तौ इतरानिरपेक्षप्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन्वयानापत्तेश्चेयं पथा तद्धितोत्पत्तिरि

कथंचित्पदविधित्वाश्रयणेऽपि तु व्याकरणशास्त्रमात्रस्य तथात्वेन पदविधीत्यस्य वैयर्थ्यापप

त्तिरिति दिक् सर्वाभिधानेति प्राधान्येनेति प्राधान्येनेत्यादिः संज्ञित्वमिति तच्च तत्कृत्त्वादिसाधा

रणम् सर्वादीनीत्यनुवादे वैयर्थ्यापत्तेः संज्ञोपसर्जनेति उपसर्जनस्य प्रतिषेध इतिवार्तिके ता

तस्मात्त्वसिद्धे नेति बुद्धिस्थलेनेत्यर्थः उक्तत्वादिति २

इत उत्तरं शोधपत्रा णि मिद्य चोत्यादित्ययेन त्यर्थेन सृष्टे

को० ञ्जितस्यास्य विशेष्यत्वादुपसर्जनस्योपसर्जनं तस्य च प्रतिषेधः क्रियत इति भावः अत एवापरितोषा
दिति संज्ञाभूतानि वारणाच्चेत्यपि बोध्यमं तिङो गोत्रेति तिङः परेषां गोत्रादीनां अनुदात्तो भवतीत्यर्थः अ त्रि
३७ थवेति पूर्वत्र सामर्थ्यपर्यालोचनद्वारा कार्यप्रवृत्तिपत्यप्रवृत्तिपत्यवधारणे गौरवादेतत् शक्यत इति
37 आदित्यकारात्कारःरूपं सर्वनामविशेषकार्यसामान्यतः सर्वनामकार्यमात्रलक्षकमिति न पू
र्वोक्तदोष इत्यपि कश्चित्तन्न चैवमर्धर्चेतिं विहितविशेषणेन चोद्यं पः सइत्यादावितिं यदादीना
म इत्यत्र विभक्ताविव्यस्य विषयसत्वमात्वे चिंत्यमेतत्तत्सुस्यामिति पः सइत्याद्यसिद्धेः चित्रायोजा
तश्चित्र इत्यादिनिहत्यर्थत्वाच्च तस्य चिंत्यमेतत्तं अप्रादिपदिकत्वादिति प्रातिपदिकमध्येप राम
दांतरप्रवेशस्य कर्तुमशक्यत्वेवतत्साहचर्यात्तथाभूतयोर्ङ्ङेतयोर्ग्रहणं न हि दृष्टास्येदी दिवदे ३७

त्रि॰

त्तमालादृष्टादेवदत्तगौरीतिवत घटः रमागौरीत्पादौ पदान्तरप्रक्षेपः कर्तुंशक्यतइतिभावः एतेनद्भ्राव
ग्रहणामीदृशस्थलेविध्यर्थमेवास्त्वितिकेषांचिदुःप्रास्ताःएकार्थीभूतस्येतिएकार्थीभावेहिपूर्वप
दस्योपस्वार्थोपसर्जनकपदान्तरार्थंउक्तपदमपि अन्यार्थोपसर्जनकस्वार्थंअतएवकष्टस्यराजपुरुषः
राजपुरुषोदेवदत्तस्यचेतिवनभवतिसवावयक्वोधपूर्वकएवंअतएवाजहत्स्वार्थोपक्षेपोकार्थीभा
वव्यवहारंसंगच्छतेतदेतदाहनिरुक्ष्येति अतएवहयचरइतिदृष्टनदंचपुपोगादितिमूत्रेभाष्येस्प
ष्टंस्त्रीत्वेनयोगइतिस्त्रीत्वंप्रत्ययार्थइतिपूर्वपक्षंगमितिवंचस्त्रीत्वविशिष्टस्वार्थएवान्येनेका
र्थीभूतइतिनप्रागुक्तदोषइतितत्वेअवपवसेतिमहाशब्दस्यकृत्वादितिभावः एवंस्थितइति
नचोभयपाठाभावेतत्सकलादिविवक्षाभावः कर्तुमशक्यत्वेनवृत्तिविषयाभावात्कथमत्रापजिति

कौ॰टी॰ वाच्यमंपद्यत्रापचस्यान्नहिँउभयस्यसर्वनामत्वात्स्यादेवविवद्धेतिकाल्पनिकविषयतामादायप्रश्ना

स्त्वप्रवृत्तिः अत्रचभाष्यमेवमानेइत्याहुः अन्यथेतिभाष्येकजर्थपाठस्यप्रत्याख्यानादेकचएवा

३८ भावादमित्तिचित्रमिवेदमितिकश्चित्तंउभयोमहिमा(तिं अयंचमध्योदात्तःविशिष्यप्रत्ययस्या

38 द्युदात्तविधानात्अपजादेशस्येतिंपयपिपूर्वव्याख्यापानादेशत्वंलभ्यतेतथाप्युभाद्युदात्त

इत्यस्यतयपोयजादेशइत्येवोर्थः नित्यमित्यस्यचसौयजतौवृत्तिविषयेनियम्यतइत्यर्थः नत्वोभ

यशब्दस्यसमुदायपरत्वादुभशब्दस्यहित्वविशिष्टसंख्येयबोधकत्वात्कथमुभशब्दप्रसंगेन

भयशब्दप्रसंगइत्यर्थबोधकमुभयोमन्त्रेतिवार्त्तिकंइतिवाच्यम्उभयशब्दस्यान्यत्रद्वित्वोप राम

स्तर्जितकसमुदायवाचित्वेपिवृत्तौस्वभावात्संख्येयावयववाचित्वमितिवृत्तिमतेनापयंथइ ३८

तितत्वं स्यंतीतिं पद्यपि क्याद्यादाविषत्वाभीष्टापद् इति पद्यतेतथापि पोनःपुन्यस्य क्रियाविषयत्वा
त्क्रियायाश्चैतदर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्कृतोऽवग्रहणमिति भावः प्रयोजनाभावादितिं अन्वर्थसंज्ञा
याः प्रवृत्त्यभावादिति भावः तद्व्याख्याता इतिं उतमप्रत्ययांतेकेप्येकत्वारीत्यास्ते ज्ञाभवत्येवेति वोध्य
मेवं दभाष्ये इतित्वशब्दात्स एवि भक्तेरपि शेत्र्यादेशस्य कर्तुमशक्यत्वमत्राह हि चिः तच्चिंत्यमितिं ज्ञा
तित्वधनत्वातिरिक्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन चेतत्वशब्दो वाचको भवतीत्यर्थलाभादिति भावः सूत्र
सामर्थ्याद्वैवेतिं शास्त्रे वाधमानाभावादिति भावः नपुंसकत्वे सर्वनामसंज्ञाविकल्पसामर्थ्ये
न परस्यापि वाधापत्तेश्चेत्यपि वोध्यमं त्रिसूत्रीत्वितिं इदं तु चिंत्यम् गणपाठे र्थनिर्देशस्य नित्यसं
ज्ञाविधाने चारितार्थ्यात्त्वात कथं पाठविशेषणमिति कश्चिं तद्राउज्वलम त त्तल्लामेतितिेषांतेषा

कौ॰टी॰ मितिविग्रहेकृतेतेतेइतिस्यात् । अन्योन्येषामिति । असमासवद्भावेपूर्वपदस्यसुपः सुर्वक्तव्यः । नही
तिवहुलग्रहणेननिषिद्धत्वात्सिद्धेरिति । अपंचप्रकारोकृतव्यूहपरिभाषयात्रासमुगेनहतपेघं अ
३९ र्थंइतितएत्ववक्तुमुचितः केचित्तुक्तौवेपिसाधुत्वबोधनार्थंतथोक्तं । अजंतस्यघञंतस्या ः पुंस
39 तिपुंस्त्वादतएवघञपिनोक्तइत्याहुः कर्मघञंतत्वेनतस्यापिसिद्धत्वातइदमपिचिंत्यमंतेनेकौमु
लादितिसिद्धेनवहुं उपसर्जनेतेतिसमर्थसूत्रेकौस्तुभेलौकिकेप्यकोत्यानिकेकार्थीभावस्वीका
रात्तत्राप्युपसर्जनतास्येवत्युक्तत्वात् चिंत्यमेतत् । एकार्थीभावकल्पनापापूर्वपरत्वादकचश्रा
स इति केचिदाहुः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नत्वविशेषेणपुंवद्भावेपरत्वात्स्त्रीत्वपतिपरत्वेस्त्रीं राम
गतापामपित्रीत्वंनलभ्येतितिवेन्नवांकयावस्यापांविद्यमानलिंगस्यसमासेतिदेशात्पू ३९

वेदापि निवृत्तेपि पुनरतिदेशेन समुदायाद्वावृम विष्यतीत्याहुः सर्वनाम्नो विहितस्येति न च सर्वना
म्नो विहितत्वेपि तदंताद्धि हितत्वमस्त्येवेति वाच्यम् विधानात्पूर्वं संगात्वाभावे न तस्य विशेष्यत्वापो
गात् शीभावप्रसंगेवेतिं अत्र प्रचार्यो व्यवस्थित विभाषेति केचित् केपरे प्रकारद्वयमन्यंते स्वरादि
दिस्वाणादाविति एतदंतस्य निपातत्वात् स्वित्यमिति केचित् तन्न अव्ययसंज्ञायां महासंज्ञाकरणसा
मर्थ्यात् केवले फलाभावात् तदंते संज्ञा प्रवर्त्तते निपातसंज्ञायां तु केवलेपि निपातस्यैकाजित्यसं
वफलस्य संभवात् संज्ञाविधाविति निषेधवाधे प्रमाणाभाव इति केत्यादौ विभक्तेस्तु अव्ययसर्व
नामनपुंसकताश्रयेणालुकृत् तदंतस्य संज्ञायामपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलस्यापि दुर्वारेति स
हृदयेनाकलनीयमं नास्ति घोदितिं योगविभागेन पठविशेषणत्वे प्रमाणाभावश्चेति ज्ञेयं त्रेतपत्रा

कौ०टी० मीसूत्राप्रशब्दस्यपूर्वनिपाताकरणमेवप्रमाणमित्याहुःतद्धितश्चातद्धितांतरइतिकेवलेसंज्ञाप्राप्र
योजनाभावात्तंनचाकचृप्रातिपदिकाद्धातस्यविधानात्तत्लुगप्यव्ययाद्धिहितस्यैवनतुपरस्यंता
४० व्ययेत्यादिस्वरेणापिपूर्वपदस्यैवंत्रसर्वविभक्तिपदसामानाधिकरणाभावाच्चंत्रेतोमहोसंज्ञा
40 ज्ञिसंशब्दस्तुंपत्रतितद्धितस्यविशेषणत्वात्तदंतविधिस्तिमित्राणः एकवाक्यत्वेइतिविभिन्न
देशस्थानाप्याकांक्षावशात्पदैकवाक्यत्वेरस्यार्थः एवंचान्यत्रविधायकस्यैवाभावइतिभा
वः सामाप्रायेसूत्रेतिर्हि तीयाकर्मण्येवनान्यत्रेत्यादितद्न्यथेतिकर्मणिद्वितीयैवद्वित्वेद्वि
वचनमेवेत्यर्थेनियमपक्षेद्वित्वेन्यवचनस्याप्रसावपिद्विवचनस्यैकत्वेनिवृत्त्यर्थमेकत्वेए राम
कवचनमेवेतिनियमस्यावश्यकत्वेयोगविभागस्यानुपपत्तिस्यादित्यर्थः प्रत्ययनियमा ४०

प्रयत्नोपिएकपदाभावेद्वित्वेएकवचनंप्राप्नोत्यवेतिचिंत्यमेतदितिकश्चिदाह।सर्वान्तेआगणापीति
ङ्ग्रात्प्रातिपदिकग्रहणेचेत्यपिवाध्यंअन्यथाद्यव्यपादित्येवब्रूयात्अधिकेप्राप्नोतीतिअत्रेदं
दंतत्त्वंभिन्नदेशपठितत्वाद्वांतरवाक्यार्थोत्पत्तौबाधकाभावाच्चनपदैकवाक्यत्वंकिंतुवाक्यैक
वाक्यतैवतत्रकर्मणिद्वितीयेत्यादीनांसामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेवक्तृतात्पर्यार्थतापेक्षत्वात्तस्मिन्
कर्मादिविहितेभ्यएभ्योद्वितीयादिकंनप्रातिपदिकार्थस्यप्रथमेत्यस्यसमत्वान्नप्रातिपदिकार्थस्यापि
प्रकृतित्वात्एवंचैभ्यःप्रथमेवअर्थनियमप्रयोपिप्रातिपदिकार्थेप्रथमैवेतिनियमात्सैवयत्रतु
कर्माद्याधिक्यंतत्रभवत्येवद्वितीयादिकंस्वपरस्येतियथाअत्रआहंचाव्यपादास्तुपरतिप्रत्या १
हारग्रहणंचाएतार्थाप्रथमापात्रअपिद्विवचनबहुवचनेननतयासामान्यतेप्रत्ययनियमेप्रासे

कौ०
वाभावात्बहुत्वाद्यपेक्षात्तन्नियमेर्थेतिपमेचैकत्वादेनद्वित्वबहुत्वाभावत्वगात्तत्रैकवचनमेवेतिनिय
४२ मान्नपपगान्नदोषनचबहुत्वापेक्षप्रत्ययमेवद्वित्वेएकवचनप्राप्तिःएकत्वेएकवचनेमेवेतिनियम
स्यापिन्नागीकारात्एकत्वपदरहितएकवचनमितिन्यासस्तुचिंत्यएवएकत्वनिश्चयस्तुद्वित्वबहु
त्वाबोधादेवप्रकरणादिनाचेतिपूर्वपक्षत्रपस्या। केचित्तुद्वित्वबहुत्वाभावइतिदिकसिद्धांतइतिसर्वत्र
पेभ्यःप्रथमापाएकवचनमात्रोत्पत्तौत्र्यंपचमस्याइतितत्तीपासमस्याबहुत्वमितिचवक्ष्यतेउपकुंभ
पश्येत्यादौद्वितीयैकवचनाभावेकर्मत्वादिबोधश्चस्यात्पश्येत्यादिसकर्मकक्रियाप्रयोग राम
श्चनस्यात्तत्पश्येत्यादावनुपपत्तेश्चअतोथचकर्मत्वादिशक्तियोगात्तत्रसप्तविभक्ती ४२
नामेकवचनानिभवंतिपश्चसत्ववचनेष्वसत्ववचनेष्ववाक्येषुचितदयोगःशब्दशक्तिस्वा

कानोसुनकसुन्नेजंतइनिवक्ल्ये क्कूहलएणं क्कूस्संज्ञापवृत्तिकालेमेडंतलाभाव्यं साहचर्यान्नेजंतः कृदेवग्राह्यः नेनाधयेइत्यादीष्टसिद्धिरित्यं
मर्चिंसमेव अन्वर्थसंज्ञायाएवंजातीयेषुप्रवृत्तेरसंभवाच्चेत्तिप्राहुः

दावकृर

भाष्यातेषुप्रथमैकवचनमेवेतिनिष्कर्षइतिकेचित्तंहलङ्ग्रादीत्यत्रलिंगत्वादितिभावः अत्र
न्यथानपुंसकत्वेलुकाभाव्यम् अन्वर्थेतिपूर्वोत्तरसाहचर्याच्चेत्यपिबोध्यम् प्रशाम् प्रशान्
इतिगणपठितः क्विबंतः अयंतु णिजंताद्क्विबंत इतिनदोषइतिकश्चित् आधय इतिनत्वव्य
पसंज्ञाम् संनिपातपरिभाषयालोपोमास्तुनचसंज्ञायाः फलाभावः अत्रव्ययानां भमात्रे इत्या
देरेवफलसंभवात् किंच अत्रा धोचिकीर्षोरित्यादौ दोषोदुर्वार इतिचेन्न मकारसाहचर्याद्धि
भक्तत्वमितिकस्येवैवोग्रहणात्तन्निमित्तत्वे चपथ्याकेश्वेचित् अत्रव्ययानांभेत्यस्यानित्यत्वाद्
भाष्येपिसंनिपातपरिभाषासाहचर्यपरिभाषायाअप्युपलक्षणमितिनदोषः अत्रव्ययी
ताव्ययीभावयोरप्यहद्वि दित्यादिसूत्रन्यासः कर्त्तव्यः केचित्तुपद्येतोवद्देवप्रयोजनेस्यात्त
गोमह

कौटी. द्वैविध्यमेकत्र्यात्तस्मात्सूत्रस्य टिलोपसमासांतादीनि बहूनि प्रयोजनानि नार्थः पाणिनेति भा

५२ ष्येयोजपत्तितेनेति अत्रापि विशेषस्तानां र्थवचनमावश्यकं लक्ष्यानुरोधेन निर्णीपेतु प्रतिप

42 तिगौरवमिति कश्चित् न च पुनर्विधानात्त्वरादिसूत्रविहितानामव्ययत्वं नित्यमत्राव्ययीभावस्य तु

पुनर्विधानं द्विविधं सुवन्तं भवतीति ज्ञापनान्नित्यार्थमेवस्यादिति वाच्यं नित्यग्रहणमात्राद्धाशब्दा

श्रवणादेव वा तदर्थसिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य दुरुद्धारत्वात् तस्मात् प्रागुक्तमेवेति शरणोऽत्र न्यर्थेति

महासंज्ञाकरणान्मुख्यत्वानि वृत्तिवदेकज्ञादेरपि प्रसंगाच्चिंत्यमेतदिति कश्चित् सुड्वनाति

सतीति वा तानि पश्यतीत्यत्र पूर्वसूत्रावकाशः स्यादेवेति यद्यपि पर्युदासे स्वसंबंधाभावपो एम

गिनि नञोऽल्पस्त्वाणास्त्येव तथाप्यत्र दोषवदं पंको ध्यमनवेति सचेति कदाचिच्छब्दप्रधानं त्वत्र ५२

र्थो गुणीभूतः अर्थानां प्राधान्ये शब्दस्वरूपलक्षणो इति गुणप्रधानविपर्यय एव पदार्थविपर्यासे
तुल्ये व भाष्य प्रच्युत इति प्रत्यवनेवाम पदाः सर्वथा क्रिमतः शब्दस्येति नाशक्तिः परिच्छिद्यते इ
ति प्रत्यवने पदा भिन्ना एव शब्दार्थः पदार्थकाः शब्दाः साहचर्यात्त एवापमिति वृद्धो निमित्तमि
ति बोध्यम् समन्तेरिति अथोच्यत इत्यारभ्य न भवतीत्येतेनोक्तं किं संभव इति पदेऽत्य अनुवर्तनात्
प्राप्त विभाषा तदस्तु इत्यनावे उभयत्रे ति बोध्यम् धर्मिग्राह के ति प्रत्ययोतापरस्योभ्वे ति उभ
यत्रेति प्राप्तविभाषात्वस्याप्यनुपपत्तिर्बोध्या स्थानिवद्भावसंभवादिति न वा ति विभाषेति क
तेऽप्ये स्थानिवद्भावाद्भावधाने स्यादिति वाच्यं तमेवाजादि प्रत्ययमाश्रित्यन्ते क्रि परइत्यादावि
पडादेशेऽप्ये प्रवृत्ते स्तु मेलत्वात् प्रागुक्तं तरंगात मी ति न्यायेन तु लुक् शब्द न न दुपतो व्यानामि

क्रियायाः असत्वरूपत्वाद्विधानायोगादिदं चिंत्यमेव २

कौ० क्तरूपवादानामपिग्रहणं वोध्यं इति पष्ट्यंकिकमंशग्रहणात् देवविधेयंस्यादितिं वाक्या
[illegible] र्थसंज्ञापक्षेप्युद्देशः कारकविशिष्टक्रियायावाक्यार्थत्वात्तस्याएवविधानं स्यादिति त
४३ दुपस्थापितेति अर्थश्चतक्रियायाः रूपंः असत्वरूपत्वात्तस्यविधानायोगात् किंतु तत्कर्तृभूतएवेति
43 तत्वं अर्थभेदाच्छेदितिसहकृतात्वोपपुटव्यापारा च्छेद इदं पो श्वाणो त्रागः सहकृतात्वोपपुटव्यापा
दर्पद्दयप्र रात् प्रकाशितैकशद्वाभवितिगमकाभावान्मानसहंसेत्यादौ नोक्तदोष इतिं यथासंख्याग्रहणा
नीतिरं ले. न्नादुहीत्यादौ दोषः नन्वनभ्यासा वादित्ति स्वंप्रत्याहत्यभ्यासाभावात् । अन्नवस्थानस्येति । इदं चप
विद्ध क्षोद्देशपक्षे । संप्रसारणाश्चेतिपूर्वरूपमिति । इदं पक्षोद्देशपक्षे । आघं तौ । पापतीतिमपोद्दे राम०
शो वेदं । कार्यकाले तु षष्ठीस्थानेत्यधिकारं घत्रैनदभावस्थानषष्ठी प्राप्त्यान न्याय्याउपस्थानेमि ४३
निर्देश इति । फलितार्थकथनमिदं वर्णस्यसंज्ञितेष्यइ्ः संप्रसारणमित्यादिविधिप्रदेशेषु यणः स्थानेइक
एवाभावाद्विधेयकाक्ष्यानुपपत्तिः [illegible] [illegible] नुवाद्यावाक्यार्थोनवेवोध्यादूषण
मितितद्दर्पः २

ए नत्यर्थे तमष्टौ शोधयपत्राणि त्रयस्त्रिंशात्पत्रपर्यंतं समत्रिंशत्सं
कप्रष्टादारभ्य ग्रंथानीति बोध्यं २ श्रमीतत्यर्थः एनेन २

निनप्रत्ययपरलोपवादः इति स्पष्टमत्रैव भाष्ये। उक्तपक्षेणेति। अंतः इति शेषः। सप्तमी तत्र इति। पाद्येति सूत्र
स्य भाष्यादि विरुद्धं अत एव स्थितिमत्यादि इति। अत एव निन पक्षे आगच्छैन्यादि सूत्रे णां गम्यार्थानुवृत्तिर्दूष
इत्सपास्तं। णं। पाद्येदुपरस्मैपदे चिन्त्या एवं च इति बोध्यं। मिदवां। तथा च [illegible] इति। ज्ञानजानीयादौ चरितार्थत्वाद्
स्यानुमोमित्करणस्येति। चिंत्यमेतत्। [illegible] केचित्। अत एव तत्रैव सूत्रे भाष्ये पश्चिमतवी
देवास्यानुमो लाभेन तत्र ग्रहणं वै यर्थापत्तेः। गोष्ठं दसीति। तुकां कुलुगिति लुग्वा। गुणः स्यादिति। इच्छा त्व
न्यन्तावलोप्य इति पूर्वविप्रतिषेधेन गुणं वाधित्वात् मिनतिसहकूनावकाश्यापेन पुनर्गुणः इत्य
पाठे नत्वाह। वहमिति। तथा च महत्कोति। सत्र द्वयस्य योगस्य सार्वपदो। अस्मादेण्यादिके अचि कृते इति। स्याम
र्थानुरोधेन [illegible] एवं नाम। उणादिक इति। स्वार्थिकः। अंग्रस्यादिषु च भवते इति। यावद्वादेश्यपं भादृ इति
२षष्ठीस्था। स्वर्थः। यसम्या अलुगिति। नन्तु हृषे कृतीति [illegible] ग्रहणादिति केचित्। मितान्नादेत्व मिति। तुचल्लुकि
अकारस्यैत्वं। केचित्तु रूपं लुगिति गोभावमाहुः। लक्ष्यानुरोधादं गत्वादिति। प्रसक्तस्यैवानंतरोद

प्रसंगस्य प्रकृतमनुपस्थितत्वादिं नरंगत्वं अनंतरादीनां नु प्रतियोगिसापेक्षत्वाद्बहिरंगत्वं । १
इति । परत्रारंभसामर्थ्यादित्यर्थः ४
अविरोधादिति अनेन सह विरोधस्य लाभाभावादित्यर्थः ५

संभवासंभवा ... तावक्यादिति । अस्ति तु नापि पक्षे तावक्यस्य लजानीयापेक्षत्वादिति विवक्षायामेव तत्र
इस्माहुः २ हन्नितिरिति ध्येयं । एतदर्थमेव तत्र पक्षोपन्यासः । किंतु पक्षे तु अर्थमात्रमेवेति । पक्षो स्वक्तुवाद
५५ नानदेवपक्षे तत्स्थानेन तुल्य न मन्यर्थः । आदेशाप्रवर्तनीति । प्राप्ते प्रवर्तते नैव तत्र इदं वचनम् । आ
रंभसामर्थ्यात् [illegible] बाधकाविति । इदमपि कार्यविप्रतिषेधसमावेशे संभवति । लोट् निटोः वादेसमावेशोप
वर्णे वेति । स्थानेनतः नमः । न दस्तुत्वप्रमाणमिति । यथा संख्येष्वत्रं हि शब्दसाम्येन अर्थसाम्येन वा
प्रवर्तते । आद्यं यथा तस्मलोकृते न्यत्रंद्विनीयं यथा । वर्णे प्रदनो लालिमत्र प्रकृतेर्जु शब्दसाम्यं
मेव । मतु चारताना अर्थसाम्यमपि न संभवतीत्याशयेनाह । अर्थतः साम्येति । नात्वादित्यर्थः । आ
तु वर्तमानं प्रसंगवाधि । इहत्यंतात्वादिस्थानवाचि ... वचूपादिति । एतत्तं न यो भावे नवाच्यादि ३१
त्वादेः प्रयोजनस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च नमः पत्ये तु हलं इत्येतं न एतस्य बोधनद्वारे वाक्यप्रदितो धन्ने
न स्फलम् । बाधकत्वावकाशप्रसादे तु नत्वादिति दिगिति । यत्रानेकविधमित्यस्ये केकमात्रां न तत्रमेषु ५६
न न्वेवं प्रसंगे स्यान न तोयां तरत मः सइत्येव वाक्यार्थोऽस्तु आद्यवाक्यार्थेवाक्यभेदे च मानाभाव इत्यत आह वाक्यभेदे चेति ।

णहेतुनिपातस्य कत्वं नतु सर्वथैव तस्य वनो विगुण इतीनां नयत्सञ्जात वलीं । अन्तरंगा परिभाषा बाधित्वेति । अ
न्तरंग परिभाषा वेति भावः । लोपे इत्युक्ते इति । इत्यस्यार्थः । अन्तरंगगुण वृद्धि वेति । अन्तरंगस्य गुणः कालादप
तेवा प्रधान कालादिनिर्वर्तते येनाद्यर्थाद्ङ्गानामुत्तरकाल वाधनेन कालोन न्यस्य त्वानं यथा लोप
कालेने वृद्धि कालस्य । इष्टेः कालः पर्वालोपस्यापि तस्य वेति बोध्यम् । गमनान्तीन लेपेति । अन्तरंगत्वम
न्तरंगत्वस्यार्थः । विपातल्लोपमाद्यास्वपदादिति । इतो मतुब्जातेः [illegible] वच्छेदमंस्कृति
प्रसंगत्वादेरर्थः । वस्यमाणाशीत्या अतं विषये उर्मं इत्कत्तु [illegible] वस्य कस्यान्त माह । किं चेति । [illegible]
ति । अनुवृत्तावादि श्यादेन गणस्य चस्येक स्येव लुद्यागमस्य । त्वेकं न व्याख्याने तेन इत्यस्याकार विभा
गः । प्रतिनिर्णतं तुह्या कारात्करणं तस्या कालोपवृद्धीनामुत्तरपः । विशिष्टस्य चन्दपदेन दंदस्य नेके पां
द्यादेह इत्यत्र इति पक्षापेक्षयानीव क्लिष्टत्वमत्वं । एकदेशानुवृत्तिश्च वस्तुतो इष्टेति चेत्तत्रमेवेति कृ
त्विति । परिहृत्वमेव इति । दिगिति । यापना [illegible] पतितयविभ्यो वातरुपवृद्ध्या वपदादिति कथितं ता

एकदेशानुवृ
निर्दश

तमि
तु

१ तन्न इत एकाक्षरस्माद्वह यदेति १

वादिष्टन्तैव्य इति। द्विगिति। व्यापकाभ्यपलो प्रतिपत्ति मोर्द्वयोर्न द्वष्टत्वाद्यं पक्षद्वलिकञ्चित्॥ सिद्धेकिं व
45 त्तनेनेति इति। स्वभावस्य तोमवर्थ हृदयस्य लिंगत्तया अतिकल्पनं विना प्रमाणेप्य तोगतद्वयं प्रा
विनिकल्के त्यने प्रत्य स्वभ्यस्य प्रतिबंधात् स्वभावस्य लिंगत्तयाभ्यनिकल्पनं विनाप्रमाणस्य प्रा
द्धेनयोगेन लघुनो पायेन सिद्धो अनेकेद्वयोर्नान्तरत्वे मोर्द्वयोर्न्वे प्रत्याख्यानं स्पष्टोपमाभानी
ति केचित्। उत्तरत्तरपरः। सद्भूत इति। प्रत्यापकृतः। अर्पितद्भूति प्रत्याख्यातः। लक्षणमात्रि त्येति। त्रिंशु
* त्तुष्ट। तस्य अकारे लक्षणं लक्षितेन कारेण ॐ नैक्षत्र लक्षणा। एवं चैत्यर्थाननैकस्थेव इति भावः
अणूत्तरपरः स्यादिति। तथा सतमित्यत्र प्रस्यपत्तरेणांतो दाने ष्ठो बलि घातं वाधेत। तस्य इति सा क ३७
दिति। एतासह। तस्मात् द्वितीयपक्षेति। इदं वपयो द्वेधा वक्ष्ये कार्यकालेतु प्रवृत्तियुक्तविधौ प्रमाणेन स्वां ५५
तर्दस्यानाभ्यपणमेव। अतएव चैते मादो ध्वद्युणाद्दसिद्धिः। एवं चानिपमएव प्राहइति भावः। ए

त्रिंशतामुपस्थितिरिति लक्षितं ८ विसिन्नार्थता ८

मोः। किरणांचदर्शितौ। २

सामर्थ्यादेवोपजीव्यविरोधस्यापि बाध इति बोध्यं योद्युभयोः स्थानेऽलभनेऽसावन्यतरतोव्यपदेशादिति न्यायेनऽ
स्थानिकत्वेनापेतीति किञ्चित्. ५

देवस्यादिति। स्थानषष्ठ्यन्तं नत्वर्णान्वयत्वेनेदं। अलिङ्गुरुक्तोऽतोऽर्त इति। इदं तु जातिपक्षे विशेषः। गुणा वृध्यो
रवर्णाप्रतिपत्तिरितीति। गुणवृद्धिविधौ प्रमाणेनान्तरितस्य व्यपदेशात्तु नैवेदोषः। ऋत आदित्वं चेति
नु अलोऽन्त्यविधित्वं बाधित्वा सर्वादेशः स्यादिति। लोपस्य सर्वादेशत्वे अस्थानीपत्वाभावादपवृत्तं कृ
षमिति चेत्. एवं उः स्थाने प्रसज्यमानस्य लोपस्य वष्ठ्या द्रपवृत्तेस्तत्वेन सर्वादेशत्वमुचितमिति
रहणात्। नलोपोऽनस्यादिति दिशतीति। इदं च वैपदानुरोधेनोक्तं। वस्तुतस्तु रेफस्य त्र्यवणोपायप्राप
सत्वं ग्रहणाय वक्ष्यसंयोगान्तलोपप्राप्त्यभावात्। वधे स्यादादिति। वर्हते इतिभाष्यं तु नन्वप्य
नितन्याये न गतार्थमिति भाः। अलो। अन्त्यस्य पदस्येति। एतेन अल इतीति। अन्त्यस्येव पदस्य यो
स्यात् नत्वनन्तुष्ठा प्रसज्यते इति कश्चिन्न। अन्त्यस्यापि तद्वर्णस्य स्यादिति बोध्यम्। निर्दिश्यमान
स्येति न्यायात्। एतेन दस्याने कालत्वाभावात् सर्वस्य स्यादिति तु कश्चित् स्येति नात्र पदलोपः पद
ला। भाष्यरीत्या ने कालत्वं तस्येतनी मभावार्थे। लाघवोपवर्णोनामिति। अलेवांत्यस्य नान्यत्वं दृष्ट्वेति यो
निर्दिश्यमानस्येति न्यायादंत्यस्य पदस्य संपूर्णस्य स्यादिति भावः। ४

नियमेनैवं सिद्धेः तस्यात्मनो न संभवादिति। पर्वोक्तं तु प्रतिवेदी कात्रं नवात्तवपि न्याह। वक्ततत्त्विति। प
५६ रत्वात्सर्वादेश इति। एवं नानङः सर्वादेशत्वं न स्यादित्यपि बोध्यं तदपि परत्वेनैव साध्यते। ङित्त्वे। नानङि
वरत्वेति। गुणवृद्धि संप्रसारणाद्यपर्यायङित्वे इति शेषः। अपवादेष्वपि न विषये इति। अनन्यार्थङित्वे
अनन्तरं ४ ष्वनङादिष्वपि ग्रोपस्थिति कइति भावः। निर्विषेसा दिति व क्रमेति। एतस्मात्तु हेत्वर्थमत्र करणं। वि
प्रतिषेधो प पन्नादिति। एवं चलाघवात् ङित्त्वेन्यस्यन त्वनङ्काकैवास्त्रासाम र्थ्येकम्यानुवादपर
यत्नाद्युपवर्गति नेतिभावः। ननु विप्रतिषेधार्थमेवेतिवे तुं पुचितमपत आह। अत एवेति। अनेकालः शित्सर्वस्य
स्येतिशेषः ४ न सर्वादेशनेति गुल। इति पक्षेनकृते ऐत्येति। आहित पक्षे आदेशसंवंधात्प्राक् प्राक्षाबीसं
सा प्रयोजनाभावान्न क्रियत इति तापन प्रयोजनपक्षे नन्यक्ष इति भावः। अन्ते एंगनवेत्स ३५
सेति। उपदेशो द्रूपस्य साक्षाच्चि पाञ्च यस्योचितत्वादिति भावः। तथा च दिव औदिति। तस्योच्चा ७६
रणमात्रार्थत्वेन चिन्त्यमेनत्। अभिप्राय इति। यत्तनजप्रपदेश वदक्षपाविशेषता
सर्वं फलाभावादनंतरमुपदेशकालाभावाच्चादीनामपि संज्ञा न स्यादित्यभिप्राय इति भावः। एवं शिद्गृहणमावश्यकमितितत्वं

३ भवमिति। यद्यपि भ्वादिगणपठितत्वात् क्रियावाचकत्वाच्चास्योपदेशेनाधिसिद्धं धातुत्वं तथापि भ्वादेरुक्तार्थधातुकविवक्षायां प्रकृतोधातुत्वा
~~अन्यथापूर्वपदेतीन्द्रपरत्वात्कस्यदेशोहिंसमेतम् अंतरंगत्वं तु तु तुमपादं नित्य त्वाच्चकत्वादेशत्व नाजातं तर्थप्रतिषिद्ध भावः २~~ भावात्कलपकारस्यादि
अत एवाह अस्तीति। परिभाषाणां गुणवृद्धिनिषेधानां चपावादाह ५ वा भूतपूर्वगतिर्वाश्रयणीयेति भावः २ तिभावः ३
मिति। सापवादार्थे क्षित्ययहणम्। अकामकर्त्रीमिति। इहार्थमिति शेषः। उक्तस्तत्रैव फलं स्तुतमेव। इति को त्व
मेलयनमनाहूकं। स्थानिवदादेशोनल्विधौ। पद्रूप वैकल्पाद्उपदेशोति। कात्वं। उपदेशात्वा
ति। उपचिचेष्यस्व। उगभावापत्तेरिति। नस्मान् अन्कैपादप्राचांजहत्त्वा थोवृत्यभाव इति। पत्रेति। अ
पत्रेत्यर्थः। विभाषालुङ्ति। अत्रापि योगविभागेन लुङ्लङोरेवेति नियमार्थत्वात् लिटि नत्यनापाः
फलसत्वादेवायं नयमेतदिति कश्चित् प्रापवेलोति। आतिदेशात् कृत्रालामसितिस्यादेपाठत्वबद्धीति प
रतुद्दृत्यर्थमिति स्पष्टं सनाद्यंतत्वत्रेमाष्ये। सिद्धं धामित्यमिति। आदिनासाथस्यम्। कर्वौद्यादितिः
तं तीव ऐवाप्नोति तं तां स्यादिंति वेगास्येति। आदिग्रात्यमपिच्यमिचारतेमार्द्धं धातुकं शेषः स्यादो।
विकारसंभवेनेति। नित्यत्वहानेरितिभावः। अलकेति। लोके सकृत्यापि वृत्तिग्रहणस्येव दृष्टत्वा
ददमपुक्तमिति कश्चित्। चक्षिङ् स्येवेति। सार्धमात्रालाघवमप्यत्र पाठेभवतीति भावः। तथा
च व्याप्ति ग्रहणसामर्थ्यान्नैवातेरेव ग्रहणं न तु स्यादित इति भावः। नन्वेवमप्युभयोर्ग्रहणं स्यादि
धर्मिणं प्रसिद्धं पूर्वमुच्चरितं हलान्त्योविधेयोन्त्यः आदेशः स्थानिवाच्यइत्यर्थः स्थानी आदेशवोधकस्य मर्थस्थाति नउद्देश्यत्वमिसुत्तरं ४
उपदेशः २

चैवं सति सार्वधातुकं इत्यादुः वक्ष्यमाणमिति। इदं तत्सार्वधातुकमपि सुलभमिति प्रागुक्तमेव दूषणं षष्ठीस्थानेऽस्त्विति तत्सार्व चेह पाठ इति यो ऽयं। ४

स्यैवादेशः। एकस्यैवास्य ग्रहणे सामान्याभावादिति चेन्न। उभयोरपि ग्रहणस्यचाप्रसिद्धेः। स्यैवासिद्धेः। युष्मदस्मदो
रनादेश इति ज्ञापकसिद्धेनादेशः स्यामित्यदिस्यति देशोनादेशस्यापि कार्यलाभात्। इहानुवर्त्तकरणाभा
अस्य वेनदर्थानुवादकतास्याल्लिनचेति विचार्यते। व्यापकत्वेन इति तु सार्वधातुकमात्र विषयत्वाभाव
47 इति दिक्। गाङ्कोटादीति। धात्वंतरं। वर्त्तकरणमिति। नपदांतस्त्रे नैत्रार्धेनुमुखं। किन्संज्ञेति। आति
देशेन तु कित्कार्यस्य निषेधः सिद्ध्यतीति भावः। गाङ्कुटादीति। धुमास्थे यत्र क्ङिति ति स्यनुवर्त्तते। तथा
यो च गाङ्ग्रहणमपि व्यर्थं। इदमुपलक्षणं विभाषोर्णोरित्यादीनां। विजितापिति। लिङ्गुधि पदत्वे कि
त्र कित्वे इत्येव बूयादिति। बिभर्ति चदसंज्ञेति। नन्फलं तु देवदत्तः पचतु तेऽनोदनमित्यत्र प
दस्येत्यधिकृत्य विधीयमानो निघातः नेमपादिरिति। नच्चिति। नन्वेनदर्थमनेकाल्त्वात्सर्व ९९
स्येत्यनुवर्त्ततां स्यर्थमेवादेशग्रहणमिति चेन्न। आदेशग्रहणं वाक्यभेदेन पुनः स्यामितिक्षावबो ८७
धनार्थं। स्यामादेशिभावेनित्यनी आदेशीति व्यवहारे इत्यर्थः। अन्यत्वे धातुविनुमपीः शेषः

भावः।४

नशाद्गोऽर्थवाचीतिष्ठं त्वस्मिन्निति युष्मत्ता सप्तमी यतिमित्तता यं — कोऽशाद्गश्च युष्मत इति युक्त स्या स्यादेशी ति स्थानी आदेश इति व्यवहारद स्या आदेशवाची तेन स्याः ४

तत्फलं स्वति दिश्यमानयित्वत्वे कार्याला भः। तेनाह त्विय त्रयाति वद्धिसंतान। प्रेरिति। यो त्वा र्थ मार्थवत्वाद्धि न्यं। इदुत्क त्रस्य मिति। नवनत्रा देशर्द्ध लुप्तषष्ठीकः। वाति वाभी ति निर्देशात्। आदेशा नेति। तस्य चार्थभावः। षष्ठी स्थान इति स्त्रत्र माघ र्त्तते। तत्र षष्ठी ग्रहणं स्या स्युपलक्षणं। स्या नी स्वार्था [illegible] भिधान सम र्थादेश त्वान्न भवतीति विवरणे कृतः। वक्तृतः सर्वार्थवदित्युक्तेर्मका रस्योपवादकः। इदमः स्वसनोदिति पदं तु गणकार्यार्थ कृतः पाठः। पाप मपि ग्रवर्त्तते पाद्ये वेति। तत्त। सामान्य विहित [illegible] देवादिक त्वेन नानुक्त रूपनावाधात्। न हि पाठ नवगणोभिन्न गणपठित निबंधनः। अत एव घटादौ गणानां पठितानामनुवाद इति तत्र तत्राकरं लंग छो। इति

इदं चेवा इत्युक्तेन इति पाठ मभिप्रेत्य पटत्तु वर्णा [illegible] पाठः। क्वचित्कः। तदार्थ मे तज्ज्ञादि पाठे न लि ङ्गं कैवल। किंच। तपदे ग्रवर्त्ते वा इति वन्यद्धिकरणा वा द्वौ विकल्पे वर्त्तते तीति रूपार्थ वा घ्रा दे श्रावणक इति ध्येयं। तत्र वो वस्ये तेति। एवेवार्थं त देव त्वीति भाष्ये। तत्र दापमान इति श्र

नोत्र एति तितासि लसार्वधातुक्रा उदात्त त्वे नत्रादि तता दस्य परत्वं बोध्यं। तत्रहि

उत्वं न भवतीति॰ यद्यपीदमुत्वे च लोपे च सिद्ध्यति तथापि कृतिष्टदन्ति न सिद्ध्यति कृविष्टदन्ति च प्राप्नोतीति भावः॥

कांतो दत्तं॰ रूपसिद्धावुपात्तमिति कलभेदे पर्याययोर्नंतसंगच्छेत॥ अनलक्षणं॥ यद्यपि भाष्ये अनलिति प्र
५८ यमान्तमेवोक्तं॰ तथापि तत्राद्यं॰ अनलात्मक आदेशः स्यादिति वदन्त्यपीपत्तेः॥ तथा च स्यादो-
नेटो नलात्मकत्वात् प्रवृत्त्यादादिदूषणात्॥ विशेषानतिदेशाद्द्रिभावे प्रदीप्ये स्थादेशत्व निषेधोन
स्यात्॰ उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वं स्यादिति वास्त्वभावान्नदत्वं न स्यादित्याहुः॥ अदो जग्धिल्य
ति लक्षणेल्यब्ग्रहणं ज्ञापकं आदेशसामान्याधिकरण्येन विधीयतीति भावव्याख्यापदूषयन्त्याहुः
अप्राधान्येनोक्तेति॰ सकलविधिपाठ्यग्रहणार्थाद्विधि शब्दाः प्रधानस्यावो वाच्यत इत्याशयः
घ पदवीति॰ अनलस्येव वक्ष्ये विधिग्रहणं विशेषानिदेशेनावबद्धमिति पुनेबांभावः॥ पू ५०
र्वोक्तार्थस्यल्यब्ग्रहणं ज्ञापकान्संबंध सामान्यबष्ठ्यावास्तिध्यतीति भावः॥ यदा विधिग्र ४०
हणं विशेषणं तोव्पलोभ्यपत्तो प्रतिषेधबोधकं विधिमात्रे निषेधोयथास्यादित्यर्थवो ध
ने धारार्थधातुकस्येडित्यादि विधिसंग्राहकत्वात्॥ विशेषानतिदेशेनुनेबामसंग्रहापत्त्या
चरितार्थत्वादिति॰ संबंध सामान्ये षष्ठ्येव सिद्धे विधिमात्रे निषेधो यथास्यादित्यर्थबोधनद्वाराऽप्राधान्येनाप्यलाभ्युपगणे आर्धधातु
कस्येडित्यादौ प्रतिषेधबोधनं विधिग्रहणाभावेनशब्दानरेशा ...नेपान्सग्रहापत्तानद्वैयर्थ्यस्यपरमेवेत्याहुः

२ न कृत्स्न्यमिति· अहमित्यादौ प्राप्तिपरित्वसंज्ञानित्वस्तर्वम् अतिदिश्यं ... मानं धनं दिमिदंदिस्या प्रयकार्याभावबोधकं चेत्तदपि बोध्यं ३

न अर्थमेनं तस्यादिमित्यदम्भर्थः। इत्यं प्रत्यये ति। उभयत्र सम्प्राप्ते ऽ सो मि तिक्त्रे मि त्कर्णमानुमानिक देश
संग्राहकं चेत्तदपि बोध्यम्· किं तत्रेण तिस्माति म प्रक्षे सा पक्व सिद्धस्याति स्वनामा व्यमनेन ता प्याद्य
मितत्वं तेनयोः कर्वे तित्रो त्यादिव क्ष्यमाणं सिद्धं तु क्रमोऽदिति। इदं तु क्रमस्योर्य दात्मनेपदमिति मित्र
इति विशेषणं तदा बोध्यं। समानपदस्थत्वे ति। एतद्वचनबला द्विप्रचिक्रं सनेन इत्यादौ निषेधो ल
भ्यते। इत्यादि दित्याग्रन्तलभ्यते· तस्मा दात्मनेपद इति सप्तम्येव· तु क्रमोऽदिप्रयत्ययमनीयमानाच
या योग्यत्वेनवा सम्बेदात्मनेपदस्य चा स्यात्मो विसपक्षः। बहुव्रीह्यर्थत्वेति। ननु कार्यातिदेशो प्यादित्व
विरहप्रयुक्ताप्राप्त कार्यसंपादने न च प्रतीतार्थस्यादित्व बहुव्रीह्यर्थो भ पादित्वविरहप्रयुक्ताप्राप्त का
कार्यमात्रा र्यमवनैकत्वे मानाभावात्कथं कुर्वे इत्यत्र सिद्धिरित्यपि पक्ष इति चेन्न। आदित्वमात्र विरहप्र
ला प्राप्त कार्यस्याप्रतिप्राप्तस्यापि [illegible] तिदेशात् ... माद्यायत्र॥
व पादिन मिति· प्रकृत्यन्तरमित्यादि॥ वार्तिकमते इति। मतइति पाठे लेवं वोध्यम्। अदीर्घ इत्य धं
अंगकार्यादीनीति· स्यादिनो ऽ दंतता भावादित्यर्थः तस्यदोषइति दोषो ऽ भावः ३ १

न चैतद्विहितविहितं तद्विशेषणमिति विंत्समेव विंसं परत्वात्स्वदावलप्रहत्तेः ३ परसप्तमीलंभ्यमिति त्वाद्युसिद्ध्याविषयसप्तमीतं · अंसुं ज्ञायापत्तिविषयस
सप्तमीति नानो लोपापत्तेर्दोषः ६

वृद्धि ५

५१ नेनदीर्घमित्वो ह्रस्वादेरेकस्य पत्ने । पद्माजत्वेस्य लक्षमाने इत्यादिर्बोधः । अत एवेदेव वाहः ऊतामिति
एलो · पक्षे नामिति । वादिलकारः कस्यार्थः स्यान्नत्वं एकत्वादेव लोपो नेति किं हल्ग्रहणे नेति भावः । प भावा
देवामिति । विंस्यमेतत् · पः सद्भ्यात्तवत्तिव्याप्तेः । भाविष्यतीति । सकारद्वयपक्षे को हत्स्यपिक्ष्व
यं नस्कादिति । भाष्यकारोपलहिताद्यावपर्यन्तानुधावनं हल्ग्रहणापकर्षे त्वेप्राबल्यबोधनेनापिल
नार्थं संयोगान्तस्य पदान्तस्येत्यर्थे बाधकमित्याभाष्ये । तुलिहनेहनि । जग्निवध्योश्चेति निबधे नोपसंहार
नाच्चेनास्तिकं · अवधीदित्यत्र नोदाहरणं । वार्त्तिकमते व्यार्द्धधातुकप्रत्ययविषयसप्तमीत्वाभ्यु ति· तस्मादिति
पगमेनासि इचोवदेशिकांगत्वस्येवस्त्वेनस्यानिवक्षावाप्रवृत्तेः । वार्त्तिकमते आर्धधातुके इति
परसप्तमीतितु नसम्यक् । अनमादापेनवार्त्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् । भाष्यकृत्तु नवो ५८
शाप्रत्याख्यानायवक्तन श्रावयस्यकत्वेनतावनैवपर्ण्यंशाप्रत्याख्यानसंभवात्तदंशोत्समाधानांत
तणिनाहनवासिव्यपदेनत् । नचैवं वार्त्तिकमतेऽवधीदित्यादावतो हलादेरिति हलिवृद्धिर्वाएनवा
नतु विषयसप्तमीत्वे अल्लोपेऽपयडादीनां पूर्वविप्रतिषेधो वार्त्तिककृतो कोऽसंगतः स्यात् समकालिकत्वात् किंच विधानेऽचरकालिकांगतस्य परस्पोमतेः पर्वपसंभवा
रंगाधिकारे विषयसप्तमीत्वं नकुमशक्यं किंच अवधीदित्यत्रालोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति भाष्यविरोधः पररिति मित्त कत्वाभावाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वासि
गादिति चेत् अत्रके पटः आर्धधातुकापेक्षा क्रियविशेषकत्तीनपरत्वं इत्यद्यकंप्रहो मिः तु विशेषं तिमित्तकत्वेन च परानिमित्तकत्वं इति · वृद्धिस्य
त्वेन परनिमित्तकत्वेवरेग्रहणलिंगं · इयङ्यणगुणोऽल्लोपस्यविरोधि प्रयोगा भावः वृद्धिदीर्घयोः भाष्यकारोऽप्यन्ते इत्यादौ मत्वेऽल्लोपस्यान्तरंगत्वा वद्वि

एवु लिङ्गु नेइनी स्वादिवोधस्मिसंतं पाठांतरंतो चितमिमितिवो ध्यं

पिव घहिंसा पामिति धात्वंतर माणपदुर्वीत्वात् न च धातुसंन ऐमाना भावः। अदंनहलं न वोः फलाविधी
घ रोधं कृत्तोव धौति सूत्रस्य भाष्यस्थे व मानत्वात् नहि हलं नपक्षे सिचि वृध्य भावेऽवा वोसि। अ
नएव न मनिव धोऽश्वेति वधिग्रहणं चरितार्थं। अत एव स्पो स्यलाभ्यप वि धो स्या मि वत्व स्या मिवे ये
प ऊत्यय च राघुल हृद्धिप्राप्ति वे धो वाच्य दुपत्यर्वके कुतमा तप प्रा का व्यो नं भाष्यो क्रुं लंग छन्ने। अ चः
परस्मि न्नि ति स्पा मि यत्ना दव धी ति पत्र मानो हलादेः प्ति र्ज्ञि प्ति तिन त्यप भाष्ये न दा हरलोप
प्रतिषेधश्च ६ लक्षणे नो ध्यं। अतो देति। हृञो स्या मि कृता वे नां गत्वं प्राप्तं नत्वे हं ति त्वे। अन्यथे निमसिचे निमि
अत्रोभयथा नीसत्यो वादे मिकमे वावां मत्वमिति भावः। पदाव धि वी ष्टेजि प चक्कीदो व क्षेप त्कृ जिवा ने दृदि अत्र शोधपृष्ठं
नि सि वे ध घाए ति कु। ति रु प्रति नि घाता भाव वी धनार्थं। इ प्त्रे प्रत्यये स्यादेशे कृते पथा मिवा ताध्येतेति ३
न नु त्वरः सति ष्ठि प्रत्ययान् मृजि त्वरं वाधते। एवं प्रत्यप त्वरमपि वाधेतेत्यर्थः। नये ति। अ
दा उदा त्त स्वाये। अदं नत्वात् कारी ति। अस्य पात्त्वोऽपि सार्वत्विके त्वरे णा नु दात्त त्वस्य प्रवृत्तौ
सर्वः इति भावः। १ स्यादी नामि १

अंग संज्ञायामिति · धातुत्वं त्वौ परे शिक्रूपदित्वं · स्यपुपी तिभाव: अस्ते · · तुल्त्वा · नुप्रस्यपाइ ति सूत्रोपक्रमग्रंथस्तु प्राचामनुरोधेन बोध्य: १
नस्य स्यादि वृद्धा वा स्तु न ह्येद्य भावे इति भाव: ३ ५ त्रयादेशे स्त्रन्तस्य प्रतिषेध इति · सनोति लुप्तषष्ठीकं त्रयादेशाइ स्येन तत्सापेक्षत्वस्य तस्य समासासंभवादि
त्याहु: परत्वात्ता नडि इति · शा भावादिभ्य: वस्यादेशस्य शत्रि इति · स्यादि वृद्धावेन · ओ ङ्गित्सौ दिति · निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादिति भाव: ५

असंपवादि नात् । एवं विभिन्त्स नीत्यासे एकात्वमपि । भिद्युपदेशेनैव वो धं संभवत्येवेति । लीपुड त्वनेति त्रिकत्वे
नांतरं गत्वा द्वधे: पूर्वमेवेति भाव: । आपुत्वन्नेति । पदवद्विधीछे न्यादेल ति क्षिप्ठत्वा न्नस्य पत्वे
५० त्वाधापत्येत्यर्थ: । नृपं स्यादिति । नञ्ज हन्ते: लीपुटी त्वं क्षंविनापि वधे: लीपुटि आर्धधातुकत्वे
नीढापि सिध्यतीति तदं शाखा नर्थकावत्यानत्सा मर्थ्यादंतरंगस्यापि न धादेशस्य वाध इति
शंकाशय: । बहुगुमानिति । बहवो गावो यस्येति विग्रहे बहोर्नञ्चदित्यंतोदात्तो बहुगुशब्द: । अच:
परस्मिन् । तु साधत्वादिति · लोपितेपि चादिना व्यवाभावाद्गैत्यपि बोध्यं । गुण संभावनाभावापि
ति । सवर्णदीर्घ प्रवृत्तिकाले । न चाभ्यासग्रहण सामर्थ्यात् सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुण प्रवृत्तेरनक
त्वात्न्यर्थोपं ग्रंथ इति वाच्यं । अभ्यासग्रहण सामर्थ्येन छस्य संभावनामादायापि । अकृतेव्व
ह वदिभाषाप्रवर्त्तने इति सापनस्येवौ विभ्यादित्याक्षपात् । अत्रेदं चिंत्यं । असवर्णग्रहण ५०
भावे इष्यत्तु इत्यत्रे यणोपि प्रवृत्ति संभावनापा: सत्वादिना शोभ्रुत्वेन तिमितेन कथं दीर्घ इ

धात्र वृत्तिसुहृदयि षेत्यत्र वृर्धगुणसंभावनया शीर्घ्यादि शित्त्वमिति। ———— एतेनेति। यत्नो पादि साहचर्येण सवर्णी दीर्घस्य ... सवर्णसे
मचित्तलात् प्रतिपदोक्त परिभा १

ति। यद्यपि तु संभावनामात्रेणानेनत्र यच्छन्दोऽव्ययान्तुत्वाद् दित्व सावर्ण्येण च त्रैवादि क्त्यानुत्वादस्य च पि
वर्णस्य वर्णो ऽस्य स्थैव ग्रहणात्रिषं यमिदं। एतेन। यत्र प्रवादकत्वनिर्णायेन। सवर्णैव दूत्यादि समा २
धानं तु चिंत्यमेव। भाविनं लोपमिति। प्र घञावन्नस्यान्नाहि लोपः स्यादिति कल्पेन वेत्यर्थः। ध संभाव
श्रि र्मिग्राहकमानेन प्रत्नां तरंगेण बहिरंग निमित्त विनाशाभावत्त्रैव वत्प्याबाप्रवृत्तेः लीरदे
वादिभिः ... त्यमेतदिति ... सवर्णग्रहणं तापकत्ता वप्प्येवाद्ये ... प्रत्य शोधपत्रं
य वचनमिति। तत्र सामर्थ्यात्वा तदेश वाधनेन च पञ्चोर्थत्वे पि सर्वादेश वाधनार्थं मपवर्णं न
स्ये। यवत्य पमनुनर्यं नस्य चादेशो विधेयो। पदिचांतरंगा आदेशाः ... प्रत्ययो न ... पवर्ण
नस्य नक्षा पित्वं मव ... ति नस्या देशविधानमनुपपन्ने तापकमनुत्तार्थ स्येति। अप्राप्तेति। त्व
मावेकवचनग्रहणेन सिद्धौ अप्रकृत ... अप्राप्ते विभाषार्थत्वात्। मपवर्णत्वेति। यन्नाहि
मपवर्णत्व ग्रहणमनुवर्त्तते इति भाष्यं। अत्र ... नवममादय आदेशाः स्यान प्र ... त्यर्थ ति

51 तत्र यत्नेन तत्तद्वादीनां प्रसंगोऽस्ति द्रुपोत्तमो मर्यनान्त हन्ति त्वं पाकृतं त्यक्तुम् निग्याघर्थी मवंती
तत्र लि लुकोबाधकत्वं स्वापपत्ति। ततश्च तबाघनुवृत्तिलहिनामपवर्यनानुवृत्तिसोऽपनापभवती
ति। केवलाहिमपवर्यनानुवृत्तिलोऽन्वबापस्यात्। गत्यपसी। हेतबाघनुवृत्याप्यापि प्रतीतिः।
ततो त्वापनापनप्रभवे तस्मात्तवाप्यानुवृत्तिसहितामपर्यनानुवृत्तिर्यथोक्तप्रकारेणान्यो
न्यार्थस्वापनापालपिति। यत्किन्तत्तमपर्यनस्येयत्नेन श्रीअनुवृत्तौ नवममन्वादीनां स्थानिव
त्वेनुष्मदस्मद्त्वा त्वेनयदाविधीयते तदा प्रासधि धर्म्यं नदत्तवृत्तोनुतबादबाधमार्थ
मिति विवेकद्रति बोध्यम्। हेतुवचद्रति। हेतुमन्तं वहेतु प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः कुचिदाश्रयणम् इत्यस्य
मिति। यदाकिंलक्षणं तंनित्यं किंमनित्यमिति विचारः। तदा पंचापः प्रवर्तन्ते। यदानुकार्य
यो विचारः कस्मिन्कार्ये प्रवर्तते किं प्रवर्तते नेति किंत्वीनेति तदा पंचस्थाप इति बोध्यम्। केचित्तु कल्पे ५१
वेति। अत्रपक्षे वांछि धातोः क्विपि सोनेति फलभेदः। पश्चादेवमस्ति। एवमादेन्नु
अथवा अस्तुवासतुक्रुस्से वेति। अत्रवांछ्याहरिम्यः क्विप्तत अनपिधानादिति बोध्यं। अन्यथापक्षयोः फलभे[illegible]दः स्यादिति बोध्यं। १

लोपवचनसामर्थ्यादिति। यस्येति लोपेन सिद्धे इति भावः। द्विपदिकेति द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थे वुन् २ अर्थं नत्रैव १ वेद
अत एव आयस्याविति २

यस्मुपपत्कार्यं निवृत्तावपि आदेशान्तरप्रवृत्तिनिमित्तकं यणङ्वोरित्यिति भावः। अभाव इति। स्थानि
नि सति यत्कार्यं भावं आदेशेऽपि तद्भाव इति। तद्वत्कार्यमादेशनिमित्तकमादेशप्रवृत्तिनिमि
त्तकमित्यन्यदेतत्। तत्कथमिति। पादेनेत्यादेशे अत एवेत्यादि ... न भवतीत्यन्तो ग्रन्थः ...
कृ त्यः। पदादिव्यवधानेऽपि सर्वनामस्थानसंज्ञत्वेऽपि आपत्तिस्यादेशस्यपि जांगत्वाभा
वात्। उतन भवतीति। अत्राच इति स्थर्यते। तेनाच एव आदेशः स स्थानिवत्त्वं न कृ
ता देशस्यार्थः। तेन च्छ्वादीनां पणादिलोपे गुणो स्यादिवाचित्यादावादेशः पिंडनिष्ठ
न तः इति निष्ठत्वलोपे तो गुण इति पदरूपं च सिध्यतीत्याहुः। पेति तं वेदं भाष्यो। एवं विधावि
ति किमिति। अत्र भाष्ये हेतवादो। तेन प्रयोजनं। एङ्। हित्वोदित्यत्रेङ्ग्रहणात् संबुद्धौ ति
मित्तके ... स्थानिवत्त्वात्। न चैङ् ग्रहणं गोर्थं। एवं चेङो ह्रस्वादित्येव सूपापितिं। अत्र सतिगो २
... जीत्रस्मप्रतिषेधोऽपि गुणे कृते लोपार्थमेङ्ग्रहणमित्या... भाष्यप्रामाण्यान्ने
...हित्रिपुत्र इति ... २०

यद्वा लघुरेव पूर्वो यस्मात्तस्मादेव परः इत्यर्थोऽग्रयणान्त्रदोषः इति कुञ्चिः ॥ नहि त्रिपुत्र इति । इदं देरितिसूत्रे भाष्यस्थं ॥

ने स्थो विजितग्रुणं । नहि त्वं । इतने व्येङ्क हल्लोऽस्मिन् सत्यै स्वादेश प्रवृत्त कार्यस्य वाऽल्लीपत्वेन
52 लोपासंभवाद्विजनुस्पर्शोवी जाभावोत् । एनेनेमां किमाचामपत्वेन चङ्ग्रुबीभूत्यच्च सेल
लक्ष्मी केदमयंती स्वर्थ इति मनोरथेन ज्ञाब्य विरे धाङ्गुपेक्ष्येत्यपाजां । दादद्विन इति । नमि
स्या हि वानि दादद्वीति सनो विकल्पिने ह्रोत् । नदो बहूनि । प्रचिकीर्ष्यगात इत्यादौ तेषां ग्रिंस्यं सू॰ व भिर
त्वा नेत्व । लघुः पूर्वो ऽस्येति बहुव्रीहाववयवतार्थोऽप्यगुरुरेवं उपस्थितत्वात्सामर्थ्या
द्यो नहि गुरोर्लघुः पूर्वः संभवतीति सामान्यमप्यगुरुत्वरूपमेव गृह्यत इति नकश्चिद्दो
नल्लीका रेहि षः । केचित्विति । अस्मिन्पक्षे पूर्वविधाविति स्यर्थेस्थानिवत्तदा प्राप्तः । विहितत्वविशे ब भावः
इ स्र लोति । अल्लोपात्पूर्वत्वान्नित्यत्वाच्च ग्रहान्तः । नचलोपेऽङ्कार्यच इति निषेधे इदं ऽपाप्य
इति वाच्यं । पदील्ल हलामिति । बलविधाविति को ऽन्यषिकागत् । स्थिनमिति तथा चा ५२

यस्य चलक्षणं नरेणानि सिद्धमिति न्यायादद्दोष इति कुञ्चिः ॥ वलीयस्त्वादिति । पूर्वेणारस्य हरिर्दीर्घापरेण नाद्दिष्टस्वरेवगतौ बेद्धे ।
त्यपि बोध्य॰ १

१ मजन्नापवक्तव्ये इति· यत्वतुक्कोरसिद्धदुस्वेन· पणोऽप्रनाराद्वित्रि· ओरोत्रिन्न स्थानिरूपेणादेशएव कार्यप्रवृत्तौ कार्यातिदेशाविशेषात्स्थानिरूप पवित्स्वत
प्रतिदिश्यन्ते· तस्यचद्विलोत्तरत्निवर्तकाभावइतिभावः ५

त्रलोपएत्रापलांतस्यचइतिभावः॰ अन्यथेति। परिभाषाद्वयांगीकारे॰। प्रत्याख्यानमिति। निषे
शास्त्रीये धात्रापालापवादत्वेनिश्चेषः॰ अप्राप्तीपेचेति। विल्वेकादिश्वं कुत्वेलुगितिकृतस्य:
नसंहि पागशिष्ट त्व रूपेनेपत्रत्यादेः द्वकारेनिवृत्तेसतिपुत्क्षनकादेर्निवृत्त्यर्थं सन्निधोगशिष्टपरिभाषावा
श्रीमित्यपरत्वंमस्य। स्थानिवद्भावेनसिद्धत्वात्। कर्वस्येवेति। ध्वानितंचेदंतवालसंयोग
स्या कर्वत्वादितिभाष्यकारेणनयाकृतेनेति।। पादिवणस्यात्राहदीर्घोनस्यादितिनहेयात् कित
निभावः स्वार्थः। स्या निवत्वेनेति। पणादेशस्यदीर्घस्याः निकत्वेनपणस्याप्यवेक्षयाकर्वत्वेन
दृष्टस्यविधेरभावेन स्थानिवत्वाप्रसक्तौ त्रिपादीत्वेनेनत:। अप्राप्तास[illegible]इति। इदंत्वंत्र हस्वलेइ ५
कर्वमेवाप्राप्तविकारेवाधकवाधकभावाभावेनकृत्वस्याजानत्वात्[illegible]:। किंच
वार्णादांगवत्परिभाषयाकर्वंकृत्वत्वमेवोचितं। अन्यथा[illegible]कृत्वेतु[illegible]
त्तिः। समानाश्रयेएवेति निपमस्याप्रयोजकत्वात्। प[illegible] कृत्वाधाभ्रा संबंधिवदेका

अनादिष्टादचः पूर्वत्वादिति । वस्तुतोऽन्तरंगत्वाद्वृद्धिर्णिलोपात्प्राक् णिलोपाद्वृद्धिरिति तु णिस्थानिकत्वापेक्षमिति दिक् । क्रिचीति क्रिन् तु न आप्र
त्यपादिस्सने नवाधात् । उवर्ङीति । इदं च यणं नात्क्रिङित्सनिप्रायेण । लोपोव्योरिति सत्रस्थः स्थानिवत्वेधातुत्वाभावप्रतिपादकं पदं पस्तुन
मधातोः क्विजभिप्रायेण एतस्मतेपण तथाप्यनिष्टं भवस्येदेतिवोध्यं । अनापत्ते इति । ४

देशस्मिन्त्रं वा णौ कार्ये आगमागमिभावस्याभ्यादेशभावान्यतरसंबंधेन पत्वात्संबंधीनत्से
वेधांगकार्यत्वं व्याश्रयत्वमिति । ननु अजनेभ्यादावप्रसंगाद्थ्येस्थानिवत्वेधातुत्वाभाव
प्रतिपादकं पदं पत्वं नामधातोः क्विनभिप्रायेण । न समतेपद्ए । न थाप्यनिष्टं भक
स्येवेतिवोध्यं । निरपेति । जग्ध्यादिषु घोऽदिप्रपनावछेदकादत्वेह त्वावछेदेन नत्वो
भाविकमनादिष्टादचः पूर्वत्वं नापिस्थानित्वेधारा अकारस्यैव वृद्धिं प्रतिस्थानित्वादि
तिभावः । भावकादिति । इदं च भावकस्य द्वंन लवं त्रेय स्थानवरिभाषापाप्तस्यावष्टंभकमिति
वोध्यं । अकृत्वकृत्वेति । अनुत्पत्तेः पूर्वमेवान रंगत्वेनादृष्ट द्धस्वस्य प्रवृत्तत्वे नतस्यास
व स्थानित्वाभिति त्वविनाभाव्यासंभवात् । स्नेत्याकुलेत्याविचत्वंकृते गुणवृद्धोः स्यादत्वा
र्थं पमेनदिति कश्चित् । असिद्धत्वादिति । आभीयत्वादित्यर्थः । दीर्घविधिधिमिति
पूर्वस्यैव विधाविति व्याख्यानाद्वस्थानित्वाभावप्रत्ययविवोध्यम् । आस्मिन्पक्षे ए
यतेङ्क्तिं तु त्रिभिन्नारोपेण तदेव वनिप्रतिनाम्यातप्येवप्रतीतेः अतएव नादीनवापित्वापरत्वाङ्गरासितिसंगछते । पुङ इति । अबः परस्मि
न्निति स्थानिवत्वादिति भावः । अकृतव्यूहेति । अतएव सोऽस्मिन्निति याद्येत दारणापयसर्पयगहलसार्वत्र वदिति स्थितेऽति । अकृतव्यूहप
रिभाषया आकुलस्याप्रवृत्तिः विधिधादिति नाग्लोपातिनिषेधाकुलापेबोध्यं आनोलोपाभावे आनोलोपदृष्टीसनेन । २

इति ।

धि

दिस्मादुः २

२ । सवृद्धिये

धा

निषेधार्थं भाष्ये नि॰ उत्तरत्र स्वरग्रहोपि लिंगम्॰ २ स्थानिनः पूर्वत्वपक्षे पूर्वत्र(?) परे विधाने स्थानिवत्त्वपि सर्वे स्थानिवत्वामाप्त्या नुम् दुर्वारः इति भावे किरित्रि दुर्ध्वमेवेति भावः न त्वेवं उपस्थाहू पक्षे सुस्थानि॰

स्थानिनः पूर्वत्वमिति पक्षे एवं व्याख्या नेज्यापत्ता विग्याघाति (?) ॥ उत्तमादिप्राप्ति काले स्थानिभूतार्थभावेनादिष्टात् पूर्वं तमादेशभावेन पूर्वत्वस्य रूपमप्युपवादपि तु मप्रत्ययात्वापितिकेचित् तन्न॰ प्राप्ति स्यादेशं गत्वाभावात् तु मादेशप्राप्तेः॥ स्वाग्विलामिति प्रातं नजोनापि विधी चाहिंगोलु स्थापन इति स्थापाप्य पूर्वमेव लब्धि किंसति स्वाजन्त स्येव प्रसंग इति समानानावाधिकत्वात् पद्धत्वाेतिभावः वार्ति

बाधइ४

कादिति प्राप्तार्धधातुकप्रत्यपिपरसप्तमीतिमतेनेदं विषयसप्तमीत्वे तु स्थानिवद्भावस्यात्रानुपयोगः॥ ति जि मि तां गत्वस्यत्वनएव सत्यात् ॥ स्थानिवद्भावस्याहि सनिषेधः विषयसप्तमीति मतेनेदं॥ विषयसप्तमीत्वे तु स्थानिवद्भावस्यात्रानुपयोगात्वं चार्धधातुकप्रत्यस्थाकरूपकं प्रायथापदा वधिषी वेत्यत्र प्रत्यय प्रत्ययस्य बाधास्यादिरुक्तं प्राक्॰ वस्तुतस्तु विषयसप्तमीत्वेपि स्थानिवद्भावः न पदान्तविधि तु धातुत्वाप स्थानिवद्भावं प्राप्य रूपकं हवेति तन्न निषेधेन हहजिप्रति षेधो वार्त्तिकेन पुनः एव॰ वध कमित्यादे पुनमाप्ति रिदं भाष्ये प्रत्याख्यानमिति न भामितवयं॰ न

स्योदाहरणे विशेषेऽयथा दिदिक्षिमात्रपरत्वात्। अदन्तत्वमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्य हनो वध लुङि
54 च्चेत्र च भाष्ये ध्वनितत्वाच्च। न च वध हिंसायामिति भौवादिके वधू(?)रूपस्याबाधो धातोरिदं न
वधेर्थमिति वाच्यं। तस्यैवाप्रितार्थत्वात्स्यच्छायाविशिष्टत्वाच्च। अत एव हनो वध चेत्यत्र सन्निवे प
शेन वधादेशविधानं चरितार्थं। अन्यथा वधेरेवापं विदध्यात्। हनो बृजन्तत्वादीर्घत्वाच्च
वधकृत्यप्रत्ययान्तनिपातनेनान्तोदात्तत्वस्यापि कुलभत्वाच्च। सोपसर्गेपि प्रतिषेधात्कृत्स्या
दौ वृजन्तद्वृद्धत्वाच्च। किं चापूर्वार्थ एव। सिद्धान्तेपि वधस्यादस्यान्तोदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्र
२ कृतिस्वरं ह्लोर्विशेषाभावेन वृजन्तस्येव वधनादि पाठादन्तोदात्तत्वामित्यस्यापि वक्तुं
शक्यत्वात्। अस्तु वा लोपसर्गेपि विहन्यर्थं न ददिति दिक्। हस्वांतेति हस्वान्तं यदे समा मसुप्याप्तु
सेंत्यान्यदेवम्पदान्तेनाप्तुग्वं बहुव्रीहाविन्यर्थः। अत एवेति। अस्त्रमवहस्वायांजीकाएदे नर
व। अंतं गपदस्माभिनाभपलादेवचेत्यर्थः। हस्वापेक्षत्वमिति। हस्वाजिप्रवृत्तानित्यति ५७

निशाब्दे कारस्येति। हस्वांतेत्यादिसूत्रेण २ के २
आश्रयमाणायामिति। १

अकुहृइआशङ्क्य त्रिस्थितेपूर्वपरयणादेशोउकारलोपः स्यादिति पूर्वपूर्वयणादेशोऽकाराभावात्कस्यलोपः स्यादिति सिंहावलोकन न्यायेन पदान्तद्वि
र्वचनवरे सत्यादिति। १ छ्वाजादिवचनादित्सेतत्सामर्थ्यादित्यर्थः ४

इत्याहुः ४

इत्यपनेन त्वादेशप्रयुक्तं कार्यं न तु ति पक्षस्वीकारे इत्यर्थः। अकुर्यामित्यादिति। न च वाक्यसंस्कारपक्षे

ह्य नपदान्तद्वि पि अल्लोपप्राप्त्यापि स्थानिवत्त्वं चतुर्णां त्रन्यानत्वं कर्मत्वं। एवं च द्वितीयाद्यप्रत्यय नचप

न दलोपविषयोऽपि प्राप्तिबोधाभावादिति वाच्यं। येन क्रमेण तद्वर्णोच्चारणं तेन क्रमेण तत्संस्कारस्योचित

त्वात्। अत एव न सामर्थ्यादिति। यत्तु एवं च द्वितीयपादचतुर्थस्य लोपविधिसामर्थ्याद्ध्रस्वसंज्ञा

पांस्या निवर्त्येत। यदसंज्ञावांञ्जसंभवत्येव। वाचिकेति। एकाक्षरपदेर्वर्णनादेवाकृत्यपदलोवो २

ति यत्र क्वापि प्रयत्नेन वाचिकः वाचिकत्वप्रयत्नाद्यादिवर्णाद्विद्विति यत्नेनेति भावः। यत्तु लघु सिद्धर्दे

मीपक्षोपीं अपि रूपं धात्वे। यत्तु लघुमीपक्षस्येत्यर्थः। अतएव गणपतीत्यादेर्न द्वित्वं। अची आदिग्रहणं

पदित्यत्राग्रहणं व्यापलक्ष्यार्थं स्ये वा त्वादिति भावः। अन्ये तु त्वरीत इति स्कन्नेत्यादिग्रहणमेत्य कृतमिति। २

नेत्यादिश्वाहृत्यापि चूडितार्थमिति चिन्त्यमेतत्। किं च। हलं न विष्कोण तत्स्यापि संहलंत प्रत्यये

कनया [illegible] चादिताय्यं संभवेत्तु तत्प्रसन्न इत्यादौ पुत्र्या हन्ने टेव तल्लस्वतंभवादित्याहुः। यच

विषयस्य मीपक्षेपि २ ति। फलं

नं करिष्यतस्ति। तत्र पंचभिः इत्यादेः क्रीतः पटः पंचभिः श्लोकैः इत्यादि सिध्यर्थं मात्रपूरणमिति भावः
आसिध्या वत्प्रे इति। हने त्वत्तुरयोरहलोता यदीति लोपवर्लोपे वरहलामिति भावः। एवं च
ततश्च यंयच्चिंतयदिति धः। तन्मात्राधिकमिति। नांतस्यो धकलेन वक्ताच्य धातुरूपधात्वा
भावादिति भावः। अल्लोपमालोत्येति। दीर्घे हने त्रिदिति न वरके लोल्लोपाप्रवृत्तेः। हनेलो
वेष्याति वक्रत्वेनतस्य लघावर्ष यिं यमेतत् धिसकाट्टति। धिचेति लक्षणादाप्य सलोप
विधायकेषु सिधौलोपहन्तयावायमित्यर्थः। पक्षालं बनेनापीति। अपिनावहिरंगालि
अलक्ष्यापिसंग्रहः। कोउहामिति। क्वापितिलम्याजादेश इत्यनेन संबंधे लिमिन्तव्यलोपेऽ
पव्यमिति। नस्यो दश्यस्यासंभवादेन स्यक्षोक्ति संभवतीति बोध्यम्। अलांतस्येवेति। अत्र
चापमेव भाष्यप्रयोगे नामामिति भावः। पादपतनोटित। पदगतो त्पत्तिः। असिद्धिरिति। तु ५५
मावत्वेटितिभावः। स्यानिवद्धावापत्तिति। उवङ्। अल्लोपस्य स्यानि वद्धावेन तु कात

अन्यथादेवंज्ञायनेरल्लेयवदेदितिभावः   तुने   दिशाहृति। अन्यथानेवंज्ञापनदल्पेववदेदितिभावः २

यक्षेण· इत्याहुः२ निरनुबंधकपरिभाषाप[illegible] क्षेण· प्रत्युक्ताविति· क्षिप्रं दूरे दुर्बीरलं· डिवो धातुत्वाभावात्· उदाहार्यमिति·
न चांतरंगत्वात्पूर्वमेव यणः· अंतरंगानपीति न्यायात्· एतेनांतरंगानपीति न्यायः सामान्यविषय
इति न द्राजसूत्रस्थकैयटः परास्तः अतएव बस्नमोनि पुंसकाद्वित्वालुको बलबत्त्वमेडः ह्रस्वादिति सूत्रभाष्ये

तपि सुप्राध्वमि
ह्रस्वेनं न सूत्रे
ङीपो
३

नस्य धातुत्वाभावादिति भावः। इदमिति। नद्या चंदकृताविति कौमुदीस्थमिदमस्य नाशाधात्वोः कृदिति
लक्ष्मिति भावः। बहिरंगस्येति। नाजानंतर्ये इति नन· पत्रकं वृक्ष्यंनं तसहाम्यनं वा· अदंतत्रे वनाद
नीतिसिद्धांतात्। ययपीति। चिंताव्युंत्पत्ति। प्रत्वेण चात् छिनता क्लिपकलेभेदात्। पे यवदुरिति
अग्राह्यादिति टकिनस्याध्यर्धे तिलुकि लुक्कैनेत्येलुकू· अंतरंगानपीतिन्यायेन पूर्वं
यणादेशप्रसक्तेः। क्लनेनलुकि तस्यस्थानिवत्वा यणः प्रसंगइति कैयटः। एतेनांतरंगानपी
तिन्यायः सामान्यविषय इति कस्यचित्प्रेक्षापवत्ता। तदपि न द्रजसूत्रे कैयटेक्त
टः। ह्रस्वो नपुंसकादिति सूत्रविहितो लुगपि बलवानित्येङह्रस्वादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट
मेवोक्तं। पेत्वेति। एतत्सूत्रभाष्ये कत्यातुंवदावस्थी कांतेन पक्षेतिलोपप्रसंगः। भा
ष्ये स्थितत्वादिति। पक्षेनदर्थ कल्पनापि मानाभावः। पटपती। पादाभ्युपधासंज्ञा सत्वेपि
उपधायामित्यत्र स्पपवत्वाभावे॥। टिलोपस्य स्थानिवत्वात्। एवं वचेङ्परनि ह्रीत
अतएव

नवृद्धेरभा[illegible]सः॥

कंसंयगसंत्यक्ष्मां अग्रहात्यादि सिद्धिमिति
किंठक्रकृष्टिकेतिद्विधोपमाटुक३
पंचपदहादसेति·

स्थलापकना युक्ता १

३.१

ग्रहणेऽपि विचारितार्थे । वाहि आत्वे दिग्यादौ उपधात्वेपि न स्यात् च । रणि अत्वाभावे न ह्रस्वो प्राप्नोति । नत्र । तत्र नत्रो पधासंज्ञा पाठ्यत्वेव प्रोक्तं ॥ ५ उपधासंज्ञो भवति । वा ह्रस्वादेः स्यात् दलःपूर्व

उपधासंज्ञो भवतीत्यादिवाक्यानां कार्यकालत्वेन ह्रस्वविधायकेप्युपस्थितिः तो म

56

र्यानि स्यात् निवृत्तावकृतव्यवधानेपि वृद्धिर्ह्रस्वोदस्यात् अतः प्रत्ययाविधौ वित्याव्यक्तं

एवं चङ् १ पति ह्रस्वग्रहणं ज्ञापकमित्यपि सम्यगेवेति भाष्याशयः । पाङ् । पलोपःसि ५

नेने

ध्यतीति । पकारस्यो पधात्वेन सर्वनिष्ठेऽतिप्रोक्तः । वृत्तेन एव यनेन र । नाग्लोपीति

कृत्र स्याभाव्यविधेर्धानः । तत्राहि स्यानिवद्भावेनाग्लोपि प्रतिबेधानर्थकं क्रियते ।

निषेधे चाग्लिं तदसंगतं स्यादेति व्यर्थमेव । अत एव तत्र केषु अग्लोपि ग्रहण

सामर्थ्यादग्लो पिग्रहणमित्याह । चङ्कर्त्यादेश्चावपमर्षः । चङ्वतीति जुष्ट व

५८

ष्टीवं लोकपक्षणं । चटदत्तिवर्तो ग्रौ द्वंद्वः । नेन लोपे आदेष्टो लहौ न स्यात् निवादि

५ सामान्यग्रहणादिति । सत्यपि नानोव्याक्तिद्वारकमेव दरत्वादित्यापि । इदं नु ह्रस्वहरणमिति । पङ्क्तु ५

अव्यवहितव्यक्तिद्वारकं सर्वेगततत्त्वातेः परत्वादीतिमा नःसूत्रं ५ इति व्यवधानमिति चङ्पर

व्यक्तिपक्षेपि माघास्परश्रेत्र रसारोसजातीयव्यवहितेपि परशब्दप्रयोगात् द्विजातीयव्यवधानयेव व्यावर्त्यतेऽसजातीयव्यवधानमिति

तद्धि वेवर्तिमपिजासाकेषु ५

दीर्घग्रहणसामर्थ्यादिति । अस्याप्यविसृष्टत्वोदित्सूत्रेणाप्तिसां हस्वइत्यनुवर्तमानं हस्वमेव विकल्पयेत् । श्रौतिक
यावावसरे इति । अष्टनो नतीत्यत्र डः सिपुरूपाहत्स्यर्थमिदं वार्तिकं । २

ति । एवं च याच्या वीवद्दष्टेत्येवोदाहरणं । अत एव लौकिकडीतिसूत्रेऽपि लिग्रहणप्रयोजनकथ
नावसरे सेभवन्नपि न्यायो भगवता न संचारितः पाठः । नह्रिंत्यं । नहृञ्चब्धवस्य प्रोष्ठिवाद्दपत्वा
वस्यकत्वात् । ईकारप्रश्लेषे बेलोनि । अपे च परमतानुवादो न वक्त्व्याख्यानैः । मधुश्मिनीति
~~मधुश्चुतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे क्विवंतं नैत्र ह । अष्टनो नतीत्यत्र डः सिपुरूपाह~~
~~त्यर्थमिदं वार्तिकं~~ । न चात्र सकारभावादेव धुत्वे निवारणं । सकारोपदेशस्य एवावपिति
सिद्धांता
कैपठात् न तु प्रमाणं नास्ति तत्राह । मधुणिनीति ननु । तिलोपस्यस्या सिद्धत्वान्नभवत्ये
वनाह ऋस्यं तत्राह । सकारेति । मधुश्चि सत्र स्थकारोपदेश इति शेषः । कौञ्चश्मिनीति । न
स्वदोष इति बनं न टस्येति न्यायेन पर्वत्रासिद्धे वेत्यस्येवाभेवे घ इति भावः । पर्वत्वस्याश्र
यत्वे दृष्टान्तप्रमाणाभावात् न क्षपते साग तिकेपटोऽस्याः संगमननापत्तेश्च विंत्यो
यं कैपटइतिबोध्यं । दिमिति । कल्पग्रहणप्रयोजनकर्षणं संवाद्योगान्तलोपप्राप्ते स्विंत्योपेमाधवः
मधुश्चुतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे क्विपि मधुश्मिदं साधुत्वे तीति सकारोपदेशे इति शेषः इत्युक्तं चैतद्वार्तिकं तदुदाहरणमरमाष्य
सामान्यपा द्वितायते ५

इह संयोगादी ति·तस्य दोष इत्यत·१

57

द्वितीयपक्षे ति·फलत्रयहलायपक्वर्ध्वपक्षोपि प्रथमो यास्मिन् तस्य चेत् करणं अमलोपि क्वचित् संयो
गांतलोपः स्निषा वनार्थे·सचन यणः प्रतिषेधः स्नि वाल्मीकात्·किं तु न छिन्न स्येवेति प्रथम
पक्षे पि माघवो र लीयए वेति केचित् तु·हलंत्येति हि सि·तिलयतेर्डलयते स्यात् तदवस्थवधाने या
ऽनान्यथा सिद्धं समिदं तस्मात् द्वितीयपक्षे प्रापते स्यादिति धातुवर्ण एव लक्त्वे प्रति प्रसवः कर्तव्यः इ
ति तत्त्वं·यद्वा सर्वे ते यता चित्ये वत्था वति वृषादेति वा समाधेयं·व स्कृतल्क आसीत् स्यात् इ
ऽः स्वित् नयनामित्य आदिस्यात्·यथा मा स्तेनुते ति वैषम्यं तस्मात् द्रूफ वि प्रोष तापक्षो ऽ
यस्येव·आनुमानिकस्यास्यादेश भाव सत्वे पि हेतु स्यस्यानर्थकत्वेन तथा स्यात् आदे विकरणवि शिष्टस्य४
श भाव कल्पने मानाभावात्·आनुमानिकस्यार्थवस्वेव विश्रांतेः विकरणस्यानर्थकत्वा
त् आनत एव हिंसतीतेति भाष्ये विकृतस्योपलक्ष्यानं कर्तव्यमित्युक्तं·अत्र च परस्मिन्नि ५६
ति चस्यापि कृतावेन प्रत्याख्यातं·बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् [illegible] व [illegible] क्तं·एतावत् इति

अदोषइ

न इदं तस्यापि तत्वेन ४

दुरगति
अन्यथा २
द्विर्वचनेचि। ३४

चेति। लोमी व्यञ्जनान्तो विसर्गो वर्णं नकारश्चेति भावः। वर्णो द्वयेनेति नकार विसर्गौ वर्णौ। अन्यधा
नाविति। चैत्रिलोपश्चाद्धिति। इदं चिन्त्यं। डरः ब्लन लत्वयो नुपसर्गत्व प्रतिषेधात्। नामीत्यु
क्तमिति। एवं चैत्रनुलोऽस्मिद्धत्वादेव नत्रापि नमधि ष्वनीति किं तेन तस्मान्यज्ञापकमेवेति भा
वः। धि वो जादेशाद् इति। सिद्धलाघवसमभिव्याहारस्था येनाजित्येति मित्यादेश प्रत्ययः। इदं चान
श्लोण लक्षण लुत्रैभाव्य कैपयोः स्फुटं। ब्लङ्नालिवि ति। अत्रापि वक्ष्ये नाघ प्रत्यय नि
मित्त को जादेशाद् प्रत्ययः। ज्ञापक इति। अजादौ प्रत्यये व्यवहितेपि स्यादिति वदतीति वाक्यार्थो न
रं कल्पयते ज्ञापकेन। अत्र लिङ्गं च सामर्थ्यान्नत नित्वत्व प्रतिपत्तिः। अपीत्यादि न्यच्चेति। मि
लोपः पिबतेरीश्चाभ्यासस्य सप्तम्या पल्वेलब्धे पुनः वचनमिति निं कस्मात्। व्यवहि
ते इति। छित्वादिति मिति लनादनापि लि भोषः। नभवंतीति। तथा च छित्वानिमित्तत्वमेव नाकी
तिभावः। आदिश्चत इति। अत्रापि ति इति पर्युदासः। इत्येति। परसमीप पदमनुपयेत्यपि

अनुवर्तनादधिकाराद्वेतिभावः २
मात्रास्था १
रितिभाव ४

अभावेति · एतेनलक्ष्यानुरोधात्कृपाणिदेशाश्रयणे दोषइत्यपास्तं · निरवकाशत्वादिति · ३

इत्याहुः · २

इतिभावः · १

कश्चिन्न · । संगच्छत इति · अन्यथा चन्द्रस्यस्य लोपः स्यात् । आवेति · अत एव कप्रत्य
58 यबाधनार्थं कृत्वा वामश्चेति सूत्रे हून्यै ओः पुनः लेविधानं सार्थवत् । अजग्रहणाभावे ल्य विशेषेति · २
पातिदेशे प्रमाणाभावादिति भावः । इवर्णः इति · ल्यपातिदेशे इत्यपि इवर्णः । बीवोदिति · एते
नलक्ष्यानुरोधात्कृपाणिदेशे दोष इति पदलम् । विधेरिति · ननु नाप्यस्य विधेर्विषयत्व
कल्पने मानाभावः । सर्वं तु नदन्तिरिक्तैर्यथार्थमितिचेन्न · उभयेषां ग्रहणेन प्रत्येकं व
पस्थायार्बोधने न हलादिः शेष इत्यस्येव विभाषा पूर्वोत्तरस्याप्रबाधापत्तिरिति भावः
पुगपदप्राप्तेश्च बाध्यबाधकभावाभावः । किंचवार्तिकमायग्रूपकं । विभाषात्वे इत्यस्या
स्याभावा भावे प्राप्तस्यैव लिंगः अभ्यासस्येत्यस्य निषेधापेल दिक् । इणःपि इति · नचसंप्रसारणपूर्व
त्वस्या जादेशात्व मूलस्यैवेति बाध्यं · नस्य द्वित्वे निमित्तो जि निमित्तभावात् । दिति · अबुधा लौ ५२
नात्रिषेधाप्रवृत्तेः । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यात् ग्रबहिते निषेधप्रवृत्तौ वपि एकवर्णे व्य

४१ णिचैकएकेनेति॰ ननुएकेनै[illegible] सस्तु णिचैवेति कुतः द्वनशब्दादाचारक्विबंतात्स्न निल्युटाप्यकेनैवव्यवधानस्यसंभवात्‌ ३

वधाने मध्येऽलिटीत्यादौ वाद्विताचैनप्रकृतेन्ने कवर्णव्यवधाने प्रवृत्तौ नानाभावाद्वयं चिंत्यमेतत्
आहुः२ नत्सादीजाते ईजाप्येड्न्येवता क्विवंप्रयोजनमिति दिक्॰ फलेद्रति॰ अलिन्यक्षेणौयङीति सूत्रे
णयहणं कार्यं॰ पक्षांतरेतुनेति फलेविशेषो लप्येवेति केचित्‌॰ वचनमस्तीति॰ ननुद्विर्वितिपि॰ ना
पिएकेन व्यवहितेपिस्यात्‌ निवद्धाबोभवतीत्येतावतस्नाप्यतां ननुणिचैवव्यवधाने[illegible]ति। तत्र ३
णोग्रहणाभावात्‌॰ एवं च द्वनशब्दादाचारक्विबंतात्सन्यपिस्यात्‌ निवद्धावापन्तिः एकेनैवहि
क्विबंशत्सग्नी१ स्तुणसनलत्रव्यवधानं॰ नच प्रत्ययलक्षणेन द्वाभ्यां व्यवधानं॰ नत्वस्यात्‌ निवद्धावसमकक्ष
नपाद्विं चिलोपेप्रकृत्यावेकस्याचाते ननुनिरुपावयोलिद्धि॰ द्वांनादिनिवेन॰ अनमिधाने नात
त्र सनएवानुपपत्तेः। अत्रच अोःपुयण्जीति ज्ञापकं परं भाष्यमेवज्ञापकं॰ अन्यथाअत्वा
दिसन्देस्य आचारक्विवेनेष्यः सतिफलस्यसत्वादितिकश्चित्‌॰ प्रत्याख्यानपरेदति॰ द्विर्वचनं
पत्तापवादः। दहलोयेति। इहलिंत्यादन्यस्यबहएवेतिदिशियंतोगं पश्चिं। पद[illegible]नि [illegible] कस्तु[illegible] धातु

59 मनोरमा लपे न मनोरमा पूर्वा परे नञ्‌ अथ वर्णलोपनमालभ्यते॰ तत्र तन्मतं नातिसिद्धान्ते नैव चोजित
मिति समाधेयम्। आपादिति॰ पदात्परे पदादेरपि गम्यतेन इति बोध्यं॰ अपि चेति। भाव्योऽ
द्वयत्ताच्छावोऽप्येवमेव। हस्वादादेरिति॰ अत्र तद्‌गत्वाद्विव्याप्ति कथं चर्वमिति भावः। सजातीयेति
अभ्यासोत्तरखंडे अवर्णोपचरलभ्यते। तद्योजनादित्यादेनथा॰ आपकमिति॰ बोपदेवस्येति शे
षः। त्वमनेन नैतावता आपकवर्णेनं अवपव इति॰ ओकारस्यावादेशत्वात्॰ अंते इति॰ अ
भ्यासोत्तरखंडे अवर्णाभावात्॰ एवं चेहेति। नोनयति श्वनयतीति सूत्रे काशिका तदसंजयोर
प्येवमेवेत्यवधेयम्। रूपद्वयमनाहृत्य अर्थस्येति॰ तत्वस्य रूपमव्ययर्थः। तदपि हि रूपस्याभा
वरूपस्याप्यर्थस्याविवक्षितत्वात्। ननु भावस्येति॰ लोपनं लोप इति॰ तदि हि शब्दो लोपनक्रि
या॰ लोकनइति॰ अर्पनइत्यर्थः। अत्र हि यामाधिकरणे घटकर्मिको त्वादेनक्रियेत्यत्र ता
त्पर्यं ननुयामसुपविश्य यत्रेति ज्ञेयं॰। सिद्धत्वादिति। स्त्रीणामिति रूपितो गत्वाभावाच्छब्दे प्र

अदर्शनं॰ महासंज्ञेति॰

५ न च कुंडिनानामपत्यानि इति पुत्रापत्यविवक्षायां यञि अत्रिभ्रेति फक्लिलुगलुकोर्महान् विशेष इति वाच्यं गोत्रे लुगचीत्यत्र तत्र कौंडिन्यन्या
येन गोत्राधिकारविहितप्रत्ययमित एव यञादिः प्राग्दीव्यतीयोग्रहणे अतो विशेष एव अत एवाकरे तदुदाहरणान्यपत्यमात्रपरत्व
एवं दृश्यन्ते गोत्रे लुगित्यत्र यस्कादिभ्यो ... इति प्रकरणविहितस्यैवालुक् तत्र यप्रवराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रं गृह्यते कुंडिनीशब्दान्नि

परिभा २ त्यगृह्यपि बोध्यं अंगसंज्ञाहि विधानप्रतिरुद्धा प्रत्ययपरत्व विज्ञापनमिति एवं चोत्तरसूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् ननु ... दिति किं च लोपप्रत्ययस्य देशत्वेन स्वलोप इति सूत्रे न स्वग्रहणं व्यर्थं स्या
त् न तु सर्वादेशार्थमिति निष्प्रयोजनम् बहो लोपप्रत्ययस्य सर्वादेशत्वे भस्त्रीजितादेशानुपपत्ति
श्चेति चापि बोध्यं सामान्येनेति सामान्यापेक्षत्वस्यानतिरिक्तत्वादिहार्थमपि प्रत्य
णं यग्रहणं कर्तव्यं एवं चेति हरदत्तः सिध्यतीति तत्र कौंडिन्यशब्दाद्यञि सोऽश्चेति पुत्रप्रत्ययपेक्ष
कि विवक्षिते लुगनन्तरत्वात्कौंडिन्यजादेशस्य निषेधाभावात्कौंडिन्यायना इति प्राप्नोति तद
त्वर्तौत्तु गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धेन संनियोगशिष्टत्वात्कौंडिन्यजादेशो निवृत्ते ना
नीत्त्रक्रमत्वापलोपाभावे कौंडिन्यायना इति भवति तत्कथं कौंडिन्येत्तु नास्ति विशेष इत्युच्य
नेति चेत् अत्राहुः तत्र कौंडिन्यशब्दा येन प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये गोत्राधिकारे विहितक्रम
एव गृह्यते इति यथा गोत्रे लुगित्यत्र यस्कादिभ्य यप्रत्ययो देशानां लुक् क्रमेणैवं तत्र ग्रहणं
स्पष्टं च न्त्तः कौंडिन्यशब्दः प्रवराध्यायेन गृह्यत इति द्वितीये कोस्तु भइ इति प्रकरणविहितस्यैवालुक् २
स्यपि केचित् च्वनितं चेदन्नागस्तु कौंडिन्यादेशो ...

यमवत्प्रथापत्यमेव गोत्रं गम्यते। तथा च कुंडिनीशब्दाणिञन्तः कौंडिन्यशब्दः प्रवरप्रथापेन
60 गम्यते इत्यादि द्वितीये कौल्कमेष्कुटम्। ननु अचोर्हेति पुत्रको वेदान्तिर्वृत्यर्थं अपत्यपरमहत्त्वमवी
ति। न च कुंडिनानामपत्यानीति प्रथापत्यविवक्षायां पतिजोऽञ्चेति फक् किं भृगवत्कौर्महान्
विशेष इति वाच्यं। गोत्रे लुगचीत्यत्र तत्र कौंडिन्यस्यापेन गोत्राव्यिकार्यविहितमपत्यपदमिन्न
एवाजादिः प्रागदीव्यतीयो गम्यते। न तु अविशेष एव। अत एवाकरे तद्राजस्य ह्रस्वत्वमत्रया
भूतमपत्यपदमेवेद्दपनेः ध्वनित तच्चापत्यं गार्ग्यस्य कौंडिन्यवोरिति [illegible] भाष्यकैय
टयोः स्पष्टं। एष्टव्यसिद्धेरिति गार्ग्यादी पाणिनिद्वितीयान्तरीत्येव तत्त्वं। न च गार्ग्यशब्दस्य
गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव यज्ञादिषु ग्रहणं यथा स्यात्। तदनन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं मा भूदिति गोत्र सेतद्वं
ग्रहणं तु हितः स्यादिति चेन्न। कौंडिन्यस्यार्हतत्वे [illegible] गार्ग्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणादि वं
व्यापिकेति ७ त्याहुः। [illegible] नलमुनेनितिनि [illegible] प्रमाणं। [illegible] ६०

५ सामर्थ्यान्तलेनेति॰ आर्धधातुकं पर्याप्यधिकरणता व छेदकधर्मत्वेनेत्यर्थः एतेन पङ् लुक्य पिं अचोऽ चुत्वेनैव निमित्तत्वे पार्धधातुके त्वे
मात्तोतु वाघसि द्विरित्ति पदा सं केऽपदीये इति॰ सुष्ठु धीयनेऽस्मिन्निति सुधीः अधिकरणे क्विः हे सुधे हे कृष्ण त्वं पतः अग्निवधात्मतुरा णां सुपे
जनकूः सुखुणं ... ना शक्तो नाभ नसि अतः वधरणे लाघवतः अकापासे न चरा मइत्यर्थः वसन्तोऽग्निवधातुराणां सुधेन अमृतमि व

सा विसान्तच्छावियौ नाम्यो न्यायात्वपः । प्रत्ययलो । कार्य स्यादिति । लक्षणाभावोऽत्र लोपपर्यालक्षणत्वा
साधनः नन्वत्र नेति । आपात्ययपग्रहणं तु उक्तप्रत्ययलोपवाचि ग्रहणार्थं । नेत्याप्रीचेलिहि
धं । अन्यथा वल्वोऽपि धातोः पेहनेऽपनः प्रसंग विलाभात्तु नासि कलोपः स्यात् । अथात्रेति
धुपप्रत्ययप मिमित्रांगस्यैव त्कार्यं न त्रैव लनिषेधः । अत एवौ कापे स्यात्र दीर्घ प्रत्यग्रे वस्य
ने॰ प्रकृते चोकारमात्र स्याप मादेशो न त्वं गस्य न द्विधाव देवप्रत्वमिति चिंत्यमेतत् । चिंत्यमि
ति । किंच आर्धधातुकत्वानिमित्तत्वविवक्षायां पङ्गुकमपि अचोऽन्यैवे निमित्त
नपानत्वेनानिमित्तत्वाच्चलोलुवाघासिध्यावतेः । आर्धधातुकधर्मार्थं नत्वपेनकेना
पिरूपेण निमित्तत्वविवक्षायामहनेपिलघव । अतएवादिशानधातुलक्षणप्रायाप्यानं
चिंत्यमिति कश्चित्तन्न चिंत्यं । दीर्घ एवेति॰ वल्वोदिति भावः । अतएव लोपमिनीति अत्रोमो
बलीति पर्युदासेन स्वरूपे॰ अत्र लंतस्यैवं तग्रहणसामर्थ्येन [illegible] मालांतनएवदी
...पदेशेति॰ लोपे कृत स्यप्य व हारो नेन कार्ये ... लिति परत्वादी र्घं ह्रार ... लाघवाद्विं सकुः रामः अग्निवधातहेतोः सुधेवरे
लो मनु उपसमाहृ यर्यो द्विम क्तिलाना ... न स्ये दासो ग्रहणमित्याकारकं र्म णि सुराणामिति षष्ठी निः कुः सुद्विस्मादिभ्यारव्यानेऽपाहारा द्विके

मनु
हलो ने त्विति॰ गंन त्वाद्दीर्घः कृत इति त्रिहलेउप उद्देश्यतमा ... यस्य ये विद्यमो नेप नइ एकार्थे न तअ ति है होन भू विहुम
पापां चेजि दीर्घ इत्यर्थः त्रिस्तमिति॰ इत्वेक ... हिर्नेसर्वनामस्थानविमित्तकदीर्घस्यासिद्ध ... हति ... इ वित दे ग्रात्ति ... नसमिप्रत्यये हर्षइ निरे न मो
त्वेदुर्वारापितिचिंतानीजं॰

सी युटः सस्पत्र
स्य माव यवत्वात्
समुदाये दृष्ट्वा
दृष्यावयवेपि दृ
ति रित्यत्र ह्ना
पि इमेव प्रसम
ग्रहणं॰

कानिमित्तत
पे सुष्ठु प्रीति
सुधं न जिज
न कू शत्रु नाश
कः भर्ने न मा
मित्येतिशेषः
शे षपर्वनमः
मद्वारणे लाघवतः
शत्रु हिंसको रा
मः अग्निवधार्थम
नुनीतिअग्निव
धात् मधमप
हलोपीसमासः
ईदृशाः देवानाम
मनपिवनः सुध
पीएनककर्मा य
वा प्रीतिकर्मी क

अनुमन्त्राह च पीहि भक्तिलानोक्तांनस्येवा सोग्रहणप्रिसाका रवंवा । १
दिगर्थस्तु किल स्मात्विधिते पिनल्पप्रीतिलिंगाद नुबोध कार्येनाहिधाभित्यस्याप्रवृत्तिर्वेध्येति । ३
श्लोरपरत्रिक्रिनत्वात्कथंस्मातिवर्तं इत्संज्ञानःपूर्वस्मेकोःप्रत्नोर् ॥ आदेशलोभाव्यस्य रक्तुमतेति निषेधस्यप्रसूत्र विशेषान पेक्षत्वाद्यथार्थं दृष्टिं स्यमेवचिंत्यं मेवेदानिति प्राहुः
अचःपरस्मिन्नित्यस्याविनलुमतेति निषेधसंभवा

61 घंप्रत्यग्निरित्यादावर्धं । मनुवादीति । भाव्यपत्नेपिमित्रश्रीरित्येन ध्वांत्वार्थं प्रपायानरपन्चे,
बलीयस्त्व । नञ्च । भ्रातृन्द्रकुर्वि । ननोऽडि । निव मार्थे मिदं । अजादेचे दर्श्रेव नाम्पत्रेति । ह
ल्यहलंवे मालिवि निदिक्रे । नात्पर्वे हिलवावीति । निषेधवादिनापि कक्षण । सामान्यविधे
रिति । दक्षिलं पुरोडाशं चतुर्धाकरोति । आग्नेयं चतुर्धाकरोति इत्यनयोर्विः नलुपनांग
भूतनूति । अन्यत्रोरवेः परस्मिंनिति स्थानिवद्भावाद्गुणोदयंकृतो नेति चिन्त्यं । पंच
लक्षणेति । अत्र पदसंज्ञाविनष्याद्गितिभावः । एतेन स्वादिति । परस्मै पदपदस्यनऽनपो
ऽपावलक्षकत्वेनुपचितात्मनेनत । नछ्विजिगमिषे । पादादिलध्वर्थमावरूपकम । पप्रिमथो
रिति । अंतोदात्ताव्वेनो । पिनीनीति । संज्ञाप्रत्ययपे प्रिनी प्येयव कृत्यम । निर्दिष्टवरिमाणपा
च कर्वस्यैव भविष्यतीति भावः । ननु निपमार्थमिति । विध्वंतरेणोप्राप्तेः । संज्ञापाठपे
ति । संज्ञापाठउपमाने ऽ उपमानमात्रकं संज्ञावाम्याग्रुहनः स्यात् । चंचेवचेमा । उपमान ६१

चेडं नस्येति प्रवर्त्तनदृत्तिशेषः विधानादिति शास्त्रग्रहणं हलादिष्या तुल्यार्थे पिसर्वः एकू परस्वरस्येति प्रापकं प्रत्ययलक्षणेन
निवनव्यापित्यर्थः लोभ्रुपापीति प्रत्ययलक्षणमाप्नोति निषेधः तस्माद्वितीति निषेधः एकू परस्वरत्वेन प्रत्ययलक्षणं निषेधादि
त्यर्थः माहितानामिति आदिःसिचदृत्तिस्वरावस्थित्यर्थं माहिपदे हिपदाभावे मापदास्वरत्वेन विधानापत्तिः मापदाभावेऽडदात्तत्वेनहृति
ज्ञापनेनसिचस्वरविदृत्त्यापत्तिः उभयाभावेऽदृत्त्येरणवत्स्यान्नु उभयोपादानेनतु अडभावे हि चेत्स्यदुदात्तत्वनिषेधे सिचस्वरएव शिष्यते

अन्तर्ग्रहणाद्यावि लेनदविषयला र्थमित्यर्थः । १

दुरुत्तरोत्तरानिवारणम्

प्रश्नहति इनरया प्रत्यांचिदिलेन विधेयविधेः प्रावत्ये प्रवृत्यन्य श्रुत्यस्य प्रवृत्तिविधिपुष्येत्तिनेषु मार्थः मत्पूर्वः मानापूर्व विवर्कस्य पूर्वस्थितपरस्याद्युत्तराधं

जातिस्थाने सिद्धोऽरुक्तु

आचारद्विवेनैतुसमिशिरवलाद्धानुसरेणैव भाष्य ५

शब्दाएते ऽपमेयप्रत्ययसंज्ञा भवंति. तत्रैवेप्रसिद्धत्वाद्विनिवृत्तिः. तस्य ऽभ्यनु ध्याद्गितुपः ॥ उप
इतीति. सर्वस्यबहुव्रीहिस्त्रेऽनुपपद्यमानस्यावर्तमानेबहुव्रीहिसप्तमीपञ्चमीपष्ठीवाष्ठेत्य
र्थः ॥ आवर्तमानंचबहुव्रीहावेव. पर्वस्त्राद्भसामर्थ्यात. बहुव्रीहेर्भाष्योदाहरणात्रे. तत्रच
सर्वस्येति अनुवर्तते. अतएवबहुव्रीह्यस्यनेवेपर्थ्य. नञ्चसर्वंतद्धेत्वाद्देवेनोदात्तत्रअव
तार्थ्यंपिनिवृत्तिरूपत्. उपपत्तिवाच्येतुबहुवंनात्रछिन्नोऽपत्रेः सत्वेनप्रत्ययलक्षणेनबहुवंतत्वा
दप्रवृत्तप्रवृत्तौनदेवर्थ्यस्यवत्सेमेव. ॥ अतएवात्रसौवर्पः सह्यपत्स्वत्वाप्रवृत्तिः. नचैवंला
घवाभावः ॥ पत्रिमध्योरितिवचनापेक्षयालाघवस्यस्फुटत्वात्रदेवध्वनपन्नाह. नथाचे
ति. ॥ अतएवचांगाधिकारप्रतिनिर्देशाभावपक्षेपिसर्वलोपस्यैवेनत्सिध्यर्थ्यंवचनकर्ता
नास्ति कभावरूपकनोकाएतन्त्रस्त्रनोबेभाष्यकृद्भिः ॥ फलभेदरूनित. लोहेप्रत्ययलक्षणाप्रवृत्त्य यद्यपि
प्रवृत्तिभ्यां कलभेदोस्तिनथापिफलभेदस्यस्याविधेयत्वाएअपवेभेदप्रयर्थ्योतातिभावः ॥ फलभेदइ ॥
तु कापहाराद्दिति. अपभावः नीरूपस्याभावस्यस्याभितलापोगात. आरंभविधौहिस्थानषष्ठीस्थानंचप्र ॥ संगः शब्दौकांडप्रसंगश्चो
च्चारणेदृत्नएव. नहितुहेस्यान्निवृत्तामहत्तोणादिउच्चारणप्रसंगस्यापादकंशक्यंवक्तुं. एतेनबुद्धिकृतपोर्वापर्यस्येवबुद्धिकृ
तः स्थान्यादेशभावद्दतितिरस्तमिति. १

62 दित्याति। अयं भावः। नीलस्य भावस्य स्थानित्वापेक्षत्वात्। आदेशविधौ हि स्थानषष्ठी
स्थाने च प्रसंगः। शब्दानां प्रसंगश्चोच्चारणे कृत एव। नहि लुप्ते स्थानिकार्यवत् हलि [illegible]
उच्चारणप्रसंगस्य वाक्यं मर्कं कर्तुं। एतेन तु उक्तं वा [illegible] स्थानिवद्भा
भाव इति निरस्तमपि तु लुकि न स्थानिवदिति व्याचक्षते। न च [illegible]। तस्याचः। [illegible]
[illegible] विषयत्वात्। [illegible] विषये तु उपायस्यो वा [illegible] [illegible]
६ [illegible] सर्वलोप [illegible] सर्वस्य [illegible]
[illegible] प्रथमपलक्षणार्थवचनं कार्यमेवे [illegible] भाव [illegible]।
[illegible] भावः। [illegible]। अवर्णपूर्वत्वाभावाद् [illegible]।
[illegible]। [illegible] मेव। [illegible] भाष्ये [illegible]।
[illegible]। न च [illegible] ६२

फलमेरेनसंतपोरेकत्मानी। वपोरपि वाध्य
वाधनयापावाइत्यभिमानेनेदं

ला पंदादित्वादेवाग्निसादित्यस्यसिद्धेरितिचेन्न:।त्वोपदिष्ठिविनिपदसंक्लपाञप्रसंगः।नस्यांवांधा मिस
नः।किंच।त्वोदिष्ठिविनि पत्स्य वदसंक्लानजनंपात्किंचित्पदस्यपापपवदाघोऽदितिनिषेधा
प्रवृत्ति:स्पिस्यैवसापनात्।उभार्थलक्षप्रकृतहविष्ठिविन्यभिप्रापक्के:एतदर्थंमैप्रुतिकल्पा
पसिद्धइतिकेचित्।अभ्युपगंतव्यइति।पत्वविधोगतिकात्कोपपदसमासविनिपाताभावा ला
च्चीवैते।अंवांवादिसक्तेगवादिग्रहणात्सापकात्।अन्यथागोपदस्यादिसमासदाघो
पितिनिषेधाभावेआदेशप्राप्त्यपवोदिस्पैनेनैवेपक्षिलिक्षेतगृहणावैपर्थ्यापत्तिरित्वा
हुः।कर्तव्यमेवेति।अत्राप्यवदादीतिनिषेधोनुवर्तितेनेनपत्वनिषेधोभवत्यवेतिबोध्यं।
नन्वुपदांतेति।पदांनत्वंविधिविधायित्यर्थः।अतएवपंधाविनाद्योभपुभावोन।अ रमवु२
मि तिचैनिनकोमेपदांनत्वस्यप्रवेशः।पथ्योत्रावाप्त्रिकेपि अपवदादीतिपर्युदासोवोध्यः
प्रसज्यप्रतिषेधेपिप्रतिपदोक्तत्वात्सापदघोऽदेस्यैवग्रहणन्तस्येवंव्याख्येयम्।लर्वस्य

अर्थोत्साहादिति निर्धारणे बहुवचनस्यापुनः त्वादाह जातीविति । निर्धारणषष्ठी विनाऽयङ्गस्यानन्वितत्वेन सामर्थ्याभावात्त्रये रूवचनमिति भावः । एतेन जात्यपि
प्रायेण ब्राह्मणः श्रेष्ठ इत्यादि निर्दुर्गारस्य पाक्षं पचनेत्रिति । ननु बहुव्रीह्यर्थसंभवात्पचेते इत्यादावेकस्यानुपपत्ते इत्यादाविति चेन्न व्यपदेशिवद्भावेनादोष
इति भावः । न च सहाये कथं व्यपदेशिवद्भाव इति वाच्यम् । सहायेप्येतादृशो व्यपदेशिवद्भावस्य प्रकृते कान्तिसिद्धत्वाधितत्वादित्याहुः

पदस्येति । सर्वस्य द्वे ॥ स्यातः । अनुदात्तं सर्वमित्यत्र प्रतिकैपदेति गिञ्चिं स्या । बहूनां स्यात
इति संभवे विपरिणामाभावो गान् । प्रतिचेदिति । तु कालुजे विषयत्वा पहाएदिषयस्य
स्यात्रपतो व्यासिद्धि इति भावः । स्थितमिति । सर्वस्तोमप्रसादिति यर्थे तु सर्वस्य इव
63 प्रतिपाद्यमिति कर्तव्यो । अपले स्यत्र यभाष्य द्वचसः । अलोन्त्यान्तः । अनङुपधेति
कसाह चर्पेण सलोपस्याप्यलंऽपदे एवं प्रवृत्तेरिति कञ्चिन्नः । नम्मिन्नात नि । द्व्यादि
वदिति । एवमपि सप्तमीति द्वे बहुपर्वसोमिक्रुतो नलुप्तेनमिति चिन्त्यमेतत् । नक्षो
दिन्तु । प्लुतेति । तिङ् तिङः इत्यादौ । भाष्यमिति । तत्राहिप्राकारवतो ग्रहणं किं दृहमान्य
न । नं दितो एवं वक्ष्यामि । नात्रलोपो वाति दितामिति । जनोहलेऽपधावाः कुलीनेति । ए
वं न तर्हि हेनलोप्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि कुलीनेति वेषा वरसप्तमीत्याघुक्ते । नान क्रोङ
त्यादिति । कुलीन्यत्र वृत्तस्योपाधिशेषे वेतालमेव प्राप्यपस्यां गाग्राएयो स्थिपनाकोक्ष 63
सत्तमेदं नेपरेविहितृ इत्यर्थापत्रावतिष्ठं स्यष्टमेवेति चिन्त्योयं न्यासः नेदृशीत्यादौदोषाच्च ५

तु नस्तु स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलाद् अधिकं कार्यं परिभाषानुपस्थितिरित्यपि व्याख्याशयमाहुः २

त्वादिति भावः । लोहचर्यादिति । आत्मवत्त्वोदितिलोहचर्यादिति भावः । उक्तहेतुत्वेति शेषः । प्रत्ययप्रति-
नप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः । स्थितमिति । तत्त्वेनस्य विशेषणं किंतु ज्ञेनस्येति । अतो नन्दनादेर्न दोषः । ज्ञाप मा
कान्त्वेति । एकः पर्येति सूत्रे पर्वपदग्रहणं ज्ञापकम् । तु न एवेति । त्वेत्यपग्रहणात्पर्यनया । ग्रहणा
दिनीति । आजसेटवुगित्यतः आयो मात्वेति । विप्रतिषेधविषयत्वेङः सिद्ध उत्यादिर्वाध्यः
स्वं रूपं शब्दस्या । संज्ञीति । संज्ञे त्यपि विशेष्यमध्याहृत्य शकाम् । प्रयोगेति । अत्र आदिशब्दाए गम्य
वेत्यर्थः । एतेनाभेदे कथं वाच्यवाचकभाव इति निरस्तम् । अर्थो हीति । ... त्यादि ... मेवा
र्थो हि पत्यादिस्य स्व । शब्दा एवेति । ते च प्रत्यासत्त्योपस्थितत्वात् ... एव न तु वर्णाः । अत्रसं
भवादिति । प्रथमोपस्थितत्वादित्यागे नानाभावादिस्थापि बोध्यम् । नारंभलीयमितीति । न नु
पसर्गयोः ... त्यादेऽभपग्रहणं ... त्यर्थमत्र वदन्ति ... विधार्थमिदमाबद्धे
नस्य कामितिवा ... नाबडिति बदो ... विधानलाभ ... संज्ञापो ... रूपग्रहणं नेति

पर्यायवचनद्वत्तिवत्कं पुल्कमत्र आह मीमद्वत्ति। ३

त्वे भाव्य स्थितं। वृक्षन्यग्रोधमिति। इदं स्वापवत्सिद्धमिति वैयटः। पिर्यायो वेति। इदं वाच्यमितिकं। पर्यायवच
न द्वत्तिवत्कं पुल्कमत्र आह मीमद्वत्ति। पर्यायवचनद्वत्ति। एवं च विभि नात्र पूर्वेकल्वेस्ति एक श
ब्दात्र वक्ष्ये त्वकं ऋमिति कलितं। एतादो वेति। वृक्षशब्देन इदं प्रविशेषणं जेने वृक्षस्य वृक्षशब्दस्य द्व
च न्द्योभावादयो देक शेषारंभाच्च पौपापत्तेः विह्वतात्मवी वेक शेषारंभः। सामान्यविशेषयो द्वंद्व
64 स्यवाचनिकमिवेधां विशेषणत्मे वग्रहणं भवति। एतादो वाएते जति छेद। जेनएज शब्दमित्र
स्य एज शब्दार्थ वाचकत्वेन सद्वयस्य पर्यायवस्यैव ग्रहणमिति। अनुदित्सवर्णोवदेशाद्भि
स वेति। यथा ऋलृ ... [illegible] ... भवति
न येदं ... [illegible] ... भावः। समाधानावेति। स्य ... [illegible] ... एवमिति। ए
को व्येवापत्तिं। अकारस्या ... [illegible] ... भावः। अत एवेति। समाहार द्वंद्व इति ईशादेवा तत्र विहत स्थि
स्थपिल। दीर्घो हि प्रगृह्य ... [illegible] ... भावी पत्ते। ६४

शब्दार्थस्याचित्वात् ... [illegible] ... स्थानिवद्भावः।

पर्यायवचन इति नकं प्रयुक्तमत आह भीम इति । २

भावे स्थितं । प्लक्षन्यग्रोधमिति । इदं न्यायपसिद्धमिति कैयटः । पित्र्ययोयेति । इदं वाचनिकं । पर्यायवच
न इति वक्तुं प्रयुक्तमत आह । भीम इति । पर्यायवचन इति । एवं चाविमिन्नाग्र पक्षीकत्वे सति एकश
त्वे मनावशेषः इति कृमिमिति कलितं । एतादृशे चेति । वृक्षशब्देन इदं द्विविशेषणं येन वृक्षस्य वृक्षशब्दस्य द्वन्द्व
च त्वाभावाद्यपो देकशेषारंभः अन्यथा पौपाणां विरूपाणामपी त्येकशेषारंभः । सामान्यविशेषयो द्वन्द्व
64 स्य वाचनिकमि बेधा द्विशेषणानामेव ग्रहणं भवति । एतादृशे वाएजेति छेदः । येन एज शब्दस्मिन्न
स्य एज शब्दार्थवाचकत्वेन सदृशस्य पर्यायस्यैव ग्रहणमिति ॥ अनुदित्त्स वर्णो वदेशाभि
स चेति । यथानुशिष्क्षितोपि नट वटुः नैत्वंधमा हृद्घनरीगन्निनीस्त्रो वासितेन छेत्ताप प्रभवति
न थे दं सूत्रं त्वां गेभ्र नस वर्णोग्राहकमिति भावः । समाधानायेति ॥ स्य प्र स्थानिको वमिति । ए
वो ष्वेवामिति । अकारस्या ख्यादिति भावः । अत एवेति । समाहार द्वन्द्व इति द्वि शादेवा तत्र विकृत ति
स्यपिल: द्दे को हि प्रगृह्य गत स्पत्रां पादेशावादेणोप । पदिहितुल्या न्ये वेम सकाएदेशः स्यात्र स्यामी पत्ते ।

शवभारस्याचूलात् चिताद्दुरात्ततमिति भावः ।
दीन
तामिद्धतानां ...तस्मादेर पादेशः स्यात् तु नगुणस्यादेशो तुत्स्यासिद्धत्वे १ ६५ 9

उपस्थितिरिह न पदार्थज्ञानं किंतु तदन्वयबोधः तदर्थमिति प्रकरणादिनाऽभिविशेषस्य अभिमीकुर्यादेर्ज्ञकृ... नोपस्थितो न दर्थस्य न वेदनक
र्तृत्वान्वय इत्यर्थः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात् कृशब्दादुत्थापितषष्ठ्या तेषां संबंधाभावे तस्यानित्यत्वलाभ इति भावः २

योकारस्य गुरुत्वान्त्यात्. तओकारान्तं न त्र्येवले बेलाल्लिङ्गव्यवाधं त्वौ [illegible] विलसन निर्देश्यः प्रत्याख्या
नीभावे उपस्थापकात्ति ॥ कृत्वाकाद्युत्थापितनषष्ठ्या तेषां संबंधाभावात्स्यानित्यत्वलाभादेप
र्यात्. प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात्. न पदत्वे. पदं पदेति पदत्रयपर्यन्तं [illegible]
र्थोपस्थितिः। तेन च शक्त्यान्वयेन प्रवाहादित्वे तत्त्वसंपृक्तत्वादिसंबंधेन नीलघटोपस्थिति
रित्येवं मतं। स्वावाच्यसंपृक्तत्वसंबंधेन गङ्गापदस्य तीरे उपस्थितिरित्यपदं। तत्राप्येवपक्षे ए
वदेन पदत्वेऽपि न उपस्थापकत्वं पोऽकारैकारयोजपात्वाभावान्नाभ्यां भूतयोरुपस्थितिः प्राप्ता
याशु तेन [illegible] वाच्यता। दिनीयेतु ऐ [illegible] स्यैवोपस्थापकत्वात् न्वस्य चार्त्यैव न पदत्वं। अत्र
च पक्षे दीर्घाणां [illegible] व्यवस्यवल्लित्वं पदं पदायोबोधं। तत्काले यह [illegible] ानधिककाले नान्व के
र्थबोधमिति [illegible] न चैवेति. उपसर्गादिनीत्यातावेव. [illegible] इति विग्रहे वैरूप्याणामपी
त्येकशेषेण [illegible] बोधः। पदान. नपदेऽलुक् [illegible] पाब्द. [illegible] रूपामिति या
ती णासंज्ञाने अत अङ् इति पंचमीसमासपक्षेऽन्तरत्रतपरकरणं व्यर्थं स्यादिति भावः।१२

सोऽयं विधीति । यद्यप्यत्रानन्तरप्रवर्तमानं मित्रं मरणं नियामकमिति न कुशाग्रं तथापि नानुमेदापत्तौ नियमस्य त्रिदोषदुष्टत्वात् विपर्यय एवात्मपेक्षो
मितिक्लिष्टम् ५

उवर्णेति । तयोरेव वर्णाः स्वस्वरूपस्य तद्वर्णस्य तत्कालस्य च ग्राहक इत्यर्थः । आनि आवेतीति । उ
65 पसर्गो ह्नीत्यादेराकृतीति स्थिते घयोः स्थाने आनि आवेति विहितं आकार एवेत्यो विधेय
इत्यर्थः । अत्राघपक्षी पाय आद्ये बोधिता लघुत्वात् संदिग्धत्वाद्दिक्षु वे इत्याह । अनेत्या
दि । अहत इत्यजो ऽन्तिबन्तपाके रताण्वद्भुवम्पुबोधपक्षस्यापि संभावितत्वेन सामर्थ्य
स्य संदिग्धत्वाद्ग्रहणं नास्तीति । न कालस्येवेतीति । आलिम्य पक्षे विशिष्टोऽत्र संज्ञेति ऽन्ति
रूपं नियमार्थत्वस्ये वानुपपत्तेः विध्यर्थ पक्षेपि ह्रस्व एदेति मत्रान पर्केणाणुमपाधि
नि विप्रतिषेधात्त्वनुपपातत्र । एकस्य पूर्व यत्नुमप येषिष्ठत्वाभावेनो भपरो पव्राभावात् । तस्मा
त्सर्वत्र आगंजुकेन तत्कालेनैव मिदं दृश्यः कायत्वादित्यकारवत् । विभक्तिस्त्र तान तरू तप
स्य स्वरूपार्थवत्वेन प्राप्ति व एकत्वाऽपवाद । उपलक्षणत्ने यानत्कालप्रयोजनकत्वमपि । ता
दस्थ्येनत्ता दर्शनयोमपयोष त्वस्मशृत्त्वे स्ववस्यागिति केचित् । अनएवेति । अस्मादेव ६५

तपरकरणं स्वरार्थमिति । इदं चिन्त्यं भत एव अस्मादेव यतेन धृतिनरिति तस्मादुच्चारणं तेषां मात्राकालं प्रतीयते द्विमात्रं त्रिमात्रं वा तत्र
र्णमात्रिकः स्वर्ये इति शङ्कनत्वाधिकरणस्यार्थं ककारादिकस्तु कथं तत्र इति सुधीभिश्चिन्त्यम् ।

तत्

एवं हि तत्र भाष्यं २ साहित्यं चोच्चारणार्थ्ये पाणिपा मेवेति बोध्यं ।

३ एतेन भाष्यं अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इत्यादौ दीर्घादिनिरूपितत्वावाचकता आद्यवर्णे एव विश्रान्ता तस्योच्चारितत्वान्न तन्मध्यमेऽखिलेवं परं न त्विकारोकारादिनिरूपिता

पिता आद्यवर्णो इत्येतत्परं तस्मात्सहग्रहणात्स्मृतादस्येवसंज्ञा त्वपितम्पास्त्र न त्वेवं विशिष्टा हि भक्ष्यतत्रिरपि तस्यादित्यत आह सहेति तत्तोपायाद्

त्र्यर्थः । तद्यथपमिति । यंग्यत्वपित्तत्काल त्वेति भावः । आदिरन्त्येन । ... ली चेति । साहित्यं च । संज्ञा

त्वेनत्सं ज्ञित्वे इति भावः । प्रत्याहारत्विति । अक्षरसमाम्नाये उपदिष्टानाम तत्वादन्त्ये बांचा

तत्वेमानाभावादस्यत्रावित्यादावत्तुदिसत्राप्रवृत्ति त्स्यापभंसवचनाद् ति अव्यतीत्यकावच

नं प्रत्याहारोपस्या व्येचवितार्थ भित्याफांयतान्तबा दितत्वो तत्राप्रवृत्ति रित्युत्कौ । इदं नहि प्र

योजनं । यएतेप्रत्याहारणमादितो वर्णास्ते: सवर्णानां ग्रहणं पथायादिति क्त्रप्रयोजनं

दर्शितं । इदं चाद्यवर्णस्य संज्ञात्वे एव संगच्छते । विशिष्टस्य संज्ञात्वे हि ऋप्रभाधेकदेश इव

प्रत्याहारैकदेशस्याव्यनर्थकत्वात् फलकत्वाप्रसक्तौ तत्राणुदित्सूत्रावकाश प्रदर्शनं स्य

दधेतेति भावः । कठाप्रति । अत्रकण्वेत्रा तत्तत्पस्य संज्ञात्वे वाचकत्वमाद्यस्येवे

ति विरुद्धं । न चोपसर्गवदस्यस्पष्टानावच्छेदकत्वं न स्यत्कत्वमपि तिवाच्यं । तत्र हि एक्ति

कल्पकस्यात्रप्रमाणस्यो भावान्नथा । इत्त्वप्रक्ति कल्पकं तदत्तीति वैषम्यात् । तत्र इ... ते

स्व वाच्यवाच्य निरूढलक्षणणाशादिव्यवहारः संगच्छते अत्यप्रत्याहारपदस्य विशिष्टशक्तत्वस्य पदेनापितस्येव परामर्शः स्यात् नहि तद्वाच्यत्व

प्रकारादिपुष्कितादिवर्णवाच्यत्वं नहि स्वशब्दे न परामृष्टुं शक्यं । सर्वनाम्नाम्प्रक्रान्तव्यपरामर्शित्वादिसंगतिः स्पष्टैव किंचेति तथाचेवृःकाश

शेइस्मादिदिदं शात्तदपतिरितिभावः ३

सः

साराश्य

वत्

66 स्य प्रधानत्वनीपातेर्दृष्टान्तं स्यस्या लं हित्वचनं संस्तालम पदिनस्यादि त्येनास्ति स्पर्थे सहग्रहणात्म्रे
व॰ त्वनीयात्तु हृद्यो वनेति वचनं न योगं विना नदर्थे लक्ष्णावमात्रेणापि सिद्धा॰ किं चैवं प्रत्याहार
ग्रहणे त्वे वा स्य वाच्ये ति लृठलक्षणे तिस्यो क्लि विलक्ष्मास्यात्॰ प्रक्रान्त एवो पक्ष्या वकसर्वेना
म्नामादि वए मर्णी कल्वा पोगात्॰ प्रत्याहार वाक्यस्वां त्यस हि तस्यादिः त्वबलक्षणा॰ त्वा
पत्तात्मनिस्यापात्॰ प्रत्याहार एदि वाक्य वाच्ये दृश्यस्यैव वक्तव्यत्वात्॰ पत्तु ग्रहण कस्त्रस्य
भाष्यं नत्तु स्यणु दित्सूत्र प्रत्याव्यदीर्घादिति रूपेनापावाचकत्ताला स्रोयवर्णी विश्वां
मां तस्योस्त्वादि तत्वात्॰ पत्तु ग्रहण कस्त्रस्य भाष्यं॰ नत्तु स्यणुदित्सूत्र प्रत्याव्यदीर्घादिति
नेषा नत्रैव ग्रहणा कथ्या त्वे प्रवृत्तेः॰ नतु मध्यमेष्टुं नस्यात्त्वत्र्यापत्तत्वादित्येवं पदं नालिकाएकाए
६ दिति रूपेणापि वाचकत्ता स्राघवर्णेत्येवं पदं॰ नस्मात्पर्वोक्त एित्याल मुदितावा पं नोह ६६
तेत्येव सम्यक्॰ किं चेत्यापि पि सि स्यं॰ द्रुकः का मे हृत्यादो पत्तौ शब्दादेष्टो तं देह पत्तं गादित्याह

अादिः किं । दृषच्छिलेत्यादौ वरेः हकारः पूर्वे बां संज्ञामाभूदिति । अचां येनेति विशेषणात्तामसर्थ्यात्र
पूर्वलाभः । न स्यान्नत्वप्रवृत्ते संज्ञापदत्वार्थभावरूपकत्वात् । अं येति किं । दृष्टासहोदराः
न अादिः संज्ञेस्तु व्यमाने दृतः पूर्वे बां पदे बां च संज्ञाविज्ञापेन । सर्वा अन्या दिवस्यो विशे
षात् । अन्यग्रहणान्तु पूर्वे बामपि नदंतानां संज्ञेस्यपि कस्त्वित् । येनविधिस्त । किमत्प्रप
त्ति । तेन विधिप्रोक्तः कार्यवाची । भावसाधने हि कर्मणोनुपादानात् साकांक्षतापत्तेः । एवं
चेहेति । करणत्वं च कार्यं प्राप्तानद्वेहमात्रे प्राप्तः शब्दस्यैव संभवतीति पक्षद्वयेनाप्यदो
विवक्षितः । फलितमाह । येन करणेन विशेषणेन विधिविषयस्य विशेष्यस्य कार्यं विधी
यते तादृशं विशेषणं स्वान्तस्य विशेष्यस्य संज्ञेति वा कार्यः । संप्रधिरिति । अाद्यन्तानुशासनप्र
त्यावाक्षर स्वरूपं विशेष्यं न किंचित्करं । सर्वत्र तस्य चान् । अत्र चेदमेव भाष्यं प्रमाणं । संकी
र्तिमितीति । अत्र व्यासः पर्वोपमाहेति भाल्याने एषदेशः । पदस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहेत

करणत्वादि

नकर्पं विदधी

विग्रहे

यद्यपि तद्वैशाखस्य प्रथमावयववाचित्वादङ्गावयवत्वात्प्रोष्ठपदस्य लभ्यते भाद्रं ते च तथा इति
67 पि तुल्यत्वर्णनी. पादावयवा हि दोषे बोधाः । अस्तु हीति. उपदेष्टुत्वेन इति सूत्रे आदि पौत्र
भाष्यप्रयोगान्यपदेऽपि वदन्त्यपि. अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमित्याप्त्यनित्यत्वाप
दृति केचित्. अत एव. तस्याः परस्मैपदविधिविषयत्वादेव. अगच्छत इति. हृत्वाविधेः । ते
चात्पदं न इति. कस्मात्त्यादिति सूत्रे कैयटोऽप्येवं. न भवतीति. किन्तु विसर्गो न विवक्षितिभावः ॥
क्षिपते इति. यत्तु लुपास हि तैः त्रिनादिभिः. यद्यर्थमाह. नं सर्वकालैकेन्यादेशावद इति नः.
नः प्रथमान्ते उत्तमं वा. सा हि स्वप्रातिपदिकलुपेति तनीयाभावात्. तत्र लुपदस्यैकस्य लुक्वं एवं च
ना इत्येवार्थो वाच्यः । तथा च लक्षणो वा वक्तव्य कीति श्लोपम् । उदाहरणत्वाविति क्षेपिति. तत्र यत्र ६६
वक्ष्यावादेव सिद्धे वार्त्तिकं व्यर्थमिति वाच्यं. तत्र हि प्रत्यग्रहणवाक्याभावप्राप्तेतस्य प
त्वार्थं तद्देवाति दिक्षिपते तत्तु पूर्वस्य वत्स्य वाजापमानामिति सिद्धान्तित्वात्. तत्र येन द्वा

त्रिकपेव मानं. किंच. शब्दादीनां प्रागस्त्वयो मान्मदिति नियमार्थं चावश्यकमिति ध्येयं. पदत्वा
कृ भावाक्षिते. एवंच वहुजनेत्यत्र जस्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन पदत्वान्न टित्कश्चिन्न. अन्तमिधानमित्यन्ये: महद्भुजर
शीप्रनीति. न चट्त्वेव्यो [illegible] त्रे लोपेति. पचपिप्रत्ययविधौ वंचमध्ये योषितेति प्रथमा
नतु मानन चापि सर्वावस्था पुनस्त्य नस्य प्रत्ययविधधार्थं तथा. तेनकेवलात्तदंताच्च प्रत्य
अप्रकारकत्वा दृबोधस्येति यो भवतीत्याहुः। तयेसीतेति. त्यप्रत्यद्विषये स्थांगदति वचनाच्छेषे अप्रकारकबोध
स्येवे छत्वेनेतिभावः। हलेशब्देऽनस्य पमित्य धिकारेसामान्यप्रकारकबोधस्येवे छत्वे
अधिकारे नविशेषप्रकारकबोधार्थं तद्दहनीतिस्त्रमावश्यकमितिभावः। नदंतविधिरहेति.
उपसर्वाधीजन. आनो ई उमदित्यत्रच. केचित्तु सर्वांधी त्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप
रिभाषयाजनपदध्वस्तुबार्थविहितो योजनपदतदवध्याअवेति तत्स्वरूपे ते. प्रत्ययः
एवंच उपसर्वाधीजानपदस्येति हद्धिविधायकेन ज्ञापिते एवनदंतविधिर्मान्मदित्येतद
विधिः कृतोरित्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते इत्यत्र तदंतं।

२ तेन पूर्वे कार्ये इत्यादि सिद्धिरित्याहुः तत्र विधाविति । ठ
अधिकारे इत्यर्थः तेनाहीत्यत्र तस्य परिमाणं संख्या
याः संज्ञेत्यत्र च तदंतविधिरिति भावः २

र्थे । यद्यप्यत्र परिभाषा प्रवर्तेतेन तर्हि अनुपपदकर्तृबोधविहितोपलक्षणस्यैव ग्रहणे किं
इष्टमनपदेन तस्माकाद्यामेक एवाचतदंतविधिरित्यर्थः । अनाहीयत्वादिति । तदर्हमि
पाठ तीत्यतः यदपिदृष्टत्वात् । नहिलक्ष्यानुगतिः । यथा कथं चित्कालेवर्तमाना एव कालेऽ नमधीष्ट स्य २
78 सत्तत्र गच्छंत इति भावः । आहीयएवेति । तथाच । तस्याभ्यर्थेतिरूपभवत्येवेतिभा
ह वः । तदुत्तरपदस्यचेति । अतएवमनवकं जरेऽप्यादृश्यादेशः । अपूर्वं चेदं । तदंतविधौ
लब्धस्यादेव । अनभिधानं वाष्टापणीशूर्प तदर्थं तपावर्णभीयम् । केपटादयइति । अ
स्यापि जितपत्तंभिधानेन प्रवृत्तिरित्युत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षिप्यते तेद्रव्यकाद्यमि ६८
विशेष्यते । अतएवातिमहतो वाहूपस्येपायत्वं भवति । तत्रापिमहतापूर्वपद
स्यविशेषणात्तदंतविधेः सिद्धत्वात् । ग्रहणवतेतिप्रतिषिद्धस्यतदंतविधेयप्राप्तंगत्य

४ केपटादयइति । भाष्योदाहरणस्यसंकोचवक्तव्ये इष्टकेषीकेतिसूत्रेणैतेन तदंतविधिप्रसंगः नत्वान्महतइत्यादौ एवं च परममहाजाती
यानस्यात् । केवलपदाधिकारेपिगृह्यतेइत्यरुचिः । आत्वंस्यादिति । नत्वाप्युत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्यमहता विशेषणात्तदंतविधिर्बोध्यः

अनभिधानेनघञोनुत्पत्तेः अत्र च लापनूत्व वर्णेन परं भाष्यमेव प्रमाणं -६

नेनप्रतिप्रसवात् यत्तु भाष्ये ह्रस्वत्वं कोचकत्वे इष्टके षीकेति सूत्रएवनदंतविधिप्रसंगाद्बाः। न
पासंख्यान्मतं। इत्यत्वं परमहाजानी येन स्यात्। तस्मात् केवलपदाधिकारेपि स्यादेवन इति। तत्र
नाकर्मात्र विषयत्वे सामान्यशास्त्रगणपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः। ऽदुर्घटेति। तथा च ग्रहणवतेति त
रहुत्री दंतविधिप्रतिषेधात्तत्र वर्त्तं पदमन्तं तमप्यत्रात् अकृतन्तु यत्र तमोतं त्रमिति तिनेश्पतमः पूर्वेत समासे
मत्वकृतमभवति। ऊहे बोधमिति। तत्पुरुषे चेत् स्यात्। तेष्वपलिति। तेष्वपाद्दोत्र कर्मतपत्वात्तएव
नतु घञंतः तस्य च्छत्वेत्वे इतिप्रयोगाभावात्क्षिति ध्येयं। इच्छेर्यत्। यत्नतो स्यात इच्छार्थं श्रा श्वे
पादेव न त्वाभात्। गोत्रांताद्देति। वाक्याद्दो गोत्रोत्तरपदस्येति वाक्ये कावेक्ष या। नाकर्तृव्य त्रि
त्पदं वेति। एङ् प्राचां। तदेवाधिति। एतद्वपि व्यवस्थितावभावपेवाक्षि इत्याहीकग्रामे
ति। देश्या वहिर्भूते भवाहीके भद्देवदत्तो नामग्रामः। तत्र भवो देवदत्तत्र्यपत्रेत्यर्थः॥ इति न
वममान्हिकं पादस्य प्रथमः समाप्तः; संवत् १९१२ मार्गशीर्षवदि ११ रवौ

अपवर्ग्यः [illegible]णि लाघवतः अन्यायासेन सुकः हिंस न कर्त्ता अरिवधाद्देनोः सुराणां कर्म[illegible]षष्ठी सुरोनित्यर्थः सुधेव अमृत
प्रिव सुधे प्रीणन कर्त्ताचेति विशेषणाद्वय विशिष्टो रामः विजातीय कार्यद्वय कर्तृत्वेन अविद्यामूलकसंसारनिवृत्तिपूर्वकानंदावा
प्तिसंपादकत्वेन च स्वातिशयितप्रीतिविषयत्वं व्यज्यते ।

व्याकरणशब्दकौस्तुभ नवाह्निका प्रथमाह्निकं त्रुटितम्

१४७

नं. ७३

६